
I. Gün

2. Oturum

Oturum Başkanı: **Doç. Dr. Emre MADRAN - ODTÜ**

**Korumacılık İlkelerine Uygun
Uygulama Yaklaşımları**

Cumhuriyet Dönemi Yapılarının Korunma Sorunları: Isparta'dan Üç Örnek Yapı

Yrd. Doç. Dr. Sıdika Çetin

S.D.Ü. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Bina Bilgisi A.B.D.
İskender Mah. 2016 Sok. No: 11 Bayhanlar Sitesi C Blok Daire:13 Isparta
Tel.0 246 223 22 01/ 0 536 565 90 09
E-Mail: sdkcetin@hotmail.com

ÖZET

21. yüzyılın başlarında, mimarlık tarihimizde “Erken Cumhuriyet Dönemi” olarak tanımlanan ve toplumsal hayatımızda çok önemli değişimler yaşanan evrenin farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet Dönemi yapılarının gerek kent kimliğine katkısı, gerek yapıldığı dönemin mimari anlayışını yansıtmaları açısından taşıdığı mimari önem, gerekse de hale hazırda kullanılıyor olmalarından dolayı taşıdığı ekonomik değer bağlamında göz ardı edilmemesi gereken bir konumda bulunmaktadır. Bu yazıda amaç, Erken Cumhuriyet Döneminde inşa edilen yapıların kent kimliğine katkısını ‘modernite projesi’ çerçevesinde tartışmak ve bunların korunma sorunlarını, o dönemde önemli devlet yatırımlarını kendine çekebilen Isparta kentinden seçilmiş üç örnek yapı üzerinden irdelemektir.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet Dönemi, koruma, kimlik, Isparta

Giriş

20.yüzyılın başlarından bu yana Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde yaşanan değişim ve dönüşümler, bu dönemde hakim olan Modernist düşünce modeli çerçevesinde şekillenmiştir. Cumhuriyet, Osmanlı’nın son yüzyılında var olan reform ve yeniden yapılanma arayışının ötesinde, topyekün bir değişimi hedeflemektedir. Başta rejim olmak üzere, toplumsal yaşam ve bunun devamında kent ve mimarlığa kadar uzanan ve toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren bir dönüşümün içine girilmiştir. Cumhuriyet rejiminin ilkeleri, Türk toplumuna yenilik, akılcılık, işlevsellik gibi kavramları dikte etmektedir. Bu kavramlar aynı dönemde, rasyonalist/ fonksiyonalist bir içerikle tartışılan Modern Mimarlık düşüncesiyle eş zamanlı gündeme gelmiştir. En başta kamusal yapılar olmak üzere ulaşım, altyapı gibi modern bir şehirde olması gereken imar düzenlemeleri ve konutlar bu düşünce çerçevesinde gelişmiştir.

Yeni rejimi gerçekleştiren kadrolar, ülke mekanının bir ulus mekanına dönüşebilmesi için, Ankara başta olmak üzere tüm şehirlerin modern ve çağdaş bir görünüm kazanmasını istemektedirler. Bu amaçla, 1930'lu yıllarda öncelikle Anadolu'da devlet işletmelerinin kurulduğu kentler olmak üzere, diğer bütün kentlerin Ankara'da geliştirilmekte olan modele uygun bir biçimde çağdaşlaşmasının sağlanabilmesi için yoğun çaba sarf edilmiştir. Kentlerin yeniden yapılandırılma sürecinde belediye, demiryolu yapıları, halkevleri ve köy enstitüleri gibi döneme özgü yapı tipolojileriyle karşılaşmaktadır. Bunun yanı sıra Cumhuriyet meydanı, Atatürk anıtı gibi çevre düzenlemeleri, yeşil alanlar ve parklar 1950'lere dek Türkiye'nin tüm kentlerinde başlıca imar faaliyeti olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca toplumsal yaşamda modern konut, modern donatılar çağdaş yaşamın simgesi olarak benimsenmiştir.

Ulusal Kimlik Sorusu

Kentsel çevre sadece insan davranışlarını ve deneyimlerini ifade eden değil, aynı zamanda bu davranışları ve deneyimleri şekillendiren ve etkileyen mimari ortamdan oluşmaktadır (Proshansky, 1978). Kentlerin kurulduğu yerin kendine özgü peyzajı, topoğrafyası, bitki örtüsü, su ögesi, mimari oluşumları ve kültürel özellikleri hep birlikte kentlerin kimliğini oluşturmaktadır. Kimlik en dar anlamıyla bir yerin anlaşılması, diğer yerlerden ayırt edilebilmesi demektir (Lynch, 1990). Daha kaliteli bir çevre için kimliğin vazgeçilmez bir unsur olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü kimlik kavramı, kenti tanımlanabilir kılan en önemli özelliktir.

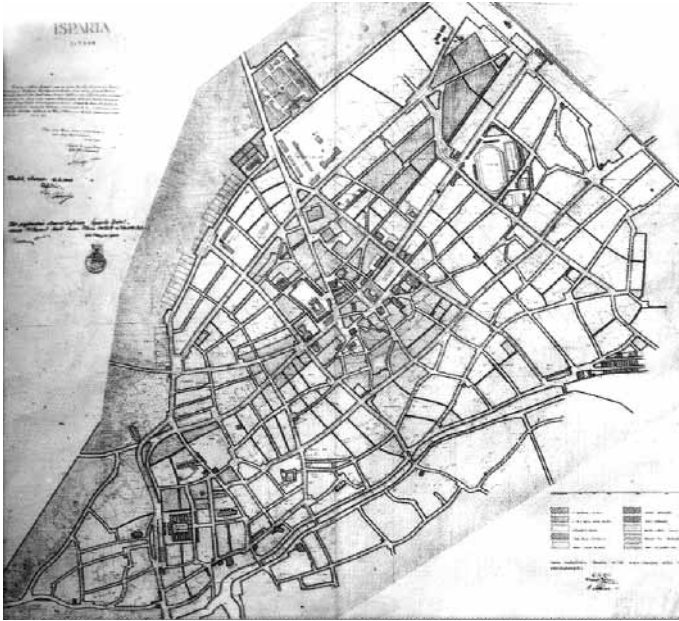
Bir kentin kimliğinin oluşmasında bazen peyzaj özellikleri, bazen mimari özellikler bazen de kültürel özellikler önem kazanmakta, yada tümü birden kent kimliğini oluşturabilmektedir. Kentin algısal düzeyini belirleyen kimlik ve imaj kavramları toplumsal yapı ile karşılıklı etkileşim içindedir. Çünkü kentsel mekanı fiziksel anlamda var eden yapılar, akslar (önemli caddeler ve yaya yolları), odaklar (meydanlar ve bunlara bağlanan ana akslar), düğüm noktaları (kavşaklar), vurgu-imaj noktaları (manzara noktaları, sahil, yüksek kottaki tepeler), sınırlar (sur, su kenarları) (Korkmaz, 2003), üst yapısal unsur olarak tanımlanan toplumsal kültür, ideoloji ve yaşam biçimi ile şekillenmektedir.

Lefebvre, ideolojilerin kalıcı olabilmesinin ancak ideolojinin hakim olduğu bölgenin sınırlarını belirleyerek, sürekliliğini istediği toplumsal düzenin mekanını üretmesiyle mümkün olacağını belirtir (Lefebvre, 1998). Harvey ise, 'süreklilik' olgusunun mekan ve toplumsal kimlik/bellek üretiminde temel bir pratik oluşturduğunu ve toplumların ürettikleri mekanı bilinçli yada bilinçsiz bir biçimde kendi imgeleri olarak algıladığını söyler (Harvey, 1997). Bu bağlamda 1923'te kurulan Cumhuriyet rejimi, toplum belleğinde bir ulus bilinci kurmak ve bu bilinç üzerinde bir ülke inşa etmeyi amaçlamaktadır. Bunu ise, kent mekanlarını Cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda yeniden düzenleyerek başarmayı istemektedir. Başkentini İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasını da bu bağlamda, eskiye karşı yeni ve modern bir ulus-devlet imgesini kurma çabası olarak değerlendirmek

gerekir. Ulus-devleti kuran kadrolar, modernite projesine uygun yeni bir kenti önce Ankara’da kurmuş sonra da, ülkenin diğer şehir ve kasabalarında bu modele uygun yeni düzenlemeler içine girmişlerdir. Bu süreçte modernleşmeye gönderme yapan ve toplumsal kimliğin sürekliliğini temin edecek mekansal pratikler, modern anlamda kamusal alanları ortaya çıkarmıştır.

Cumhuriyet Döneminde Isparta Kenti

Cumhuriyet Döneminde devlet işletmelerinin kurulduğu orta ölçekli Anadolu kentleri için planlı kentleşmeye geçiş öngörülmektedir. 1934-1935 yıllarında Sümerbank İplik Fabrikası ve Gül Yağı Fabrikası kurulan, 1936 yılında ise demiryolu bağlantısını gerçekleştiren Isparta kenti için de, Nafia Vekaleti Şehircilik Fen Heyeti tarafından, bir imar planının yapılmasına karar verilir. Bu çerçevede, o dönemde yaygın olan yabancı bir uzmana kent planlarının yaptırılması geleneğine uygun olarak, Isparta için bir yabancı uzman arayışına girilir. Ardından 1943 yılında Alman şehirci Prof. Ölsner ve Kemal Ahmet Aru tarafından kentin imar planı yapılır (Aldan, 1985, s.93) (Resim-1).

Resim-1: Ölsner Planı-1943

Ölsner Planı kentin Cumhuriyet dönemindeki gelişimine yön veren en önemli plan olma özelliğini taşır. Mevcutta var olan Dere, Yenice, Emre, Sülübey, Hisar ve Gülcü mahalleleri plan sınırları dışında tutulmuştur. Kent merkezi plandan sınırlı ölçüde etkilenmiş, asıl gelişme sahası yeni yapılan demiryoluna doğru kaydırılmıştır. Planda iki güçlü aksa önem verilmiştir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi kent merkezini yeni demiryoluna bağlayan kuzeydoğu aksı (İstasyon

Caddesi), diğeri de askeri ve sanayi kuruluşlar ile otogarın yapılması öngörülen kuzeybatı aksı (şimdiki İstanbul Caddesi)dır.

Bununla birlikte tarihi kent merkezinde de yeni rejimin aldığı kararlar doğrultusunda kısmi düzenlemelere gidilmiştir. Bu çalışmalar arasında büyük kışla, jandarma dairesi, rüştiye, eski hapisane ve kışlaların güney ve kuzeyindeki geniş talim alanları yerine, şehir oteli ve lokantası, yeni hapisane, postane, park ve jandarma daireleri yapılmıştır (Aydar, 1945). Ayrıca mevcut hükümet konağının yerine yeni ve modern bir hükümet konağı yapılmış, Kavaklı Camii'nin karşılarında Halkevi inşa edilmiştir.

Birinci gelişme aksı olarak belirtilen İstasyondan Hükümet Meydanı'na doğru açılan bulvar (İstasyon Caddesi) şehrin en önemli yolu olmuştur. Bu cadde hem boyutları, hem araç ve yaya trafiğinin birbirinden ayrıştırılması, hem de üzerinde yer alan yapıları ile Isparta'nın modern yüzünü oluşturur. Bu bağlamda İstasyon Caddesi, başta öngörüldüğü gibi ulus-devletin kendi mekan pratiklerini ortaya koyduğu bir kentsel alan olmuştur. Cadde, Hükümet Meydanının batı kenarı boyunca devam etmiş ve çarşığı kat ederek Halkevi'nin yeni meydanına bağlanmıştır. Oluşturulan bu yeni meydana ayrıca güneydoğu, kuzeybatı istikametinde yeni bir cadde (Cumhuriyet Caddesi) bağlanmıştır. Yeni yapılan Hükümet Binası önünde inşa edilen Büyük Belediye Parkı, kent merkezinde gerçekleştirilen en önemli Cumhuriyet Dönemi faaliyetlerinden biridir. Park, Modernite Projesinin en fazla önem verdiği konulardan olan kadın ve erkeği sosyal yaşamda bir araya getiren ve toplumun sosyal yaşamını dönüştürme işlevini üstlenen önemli bir kamusal odak durumundadır.

Yeni açılan yollar üzerinde inşa edilen modernist konutlar, Gar Binası, Halkevi Binası, Hükümet Binası, Kız Enstitüsü, ilkokul, PTT Binası, Jandarma Binası, cezaevi, Şehir Gazinosu ve Otel, Sümerbank İplik Fabrikası, Memleket Hastanesi gibi yapıları Isparta'daki Cumhuriyet Dönemi yapılarının önemlileri arasında saymak mümkündür. Bunlardan bir kısmı (Sümerbank İplik Fabrikası, Şehir Gazinosu ve Otel, Halkevi Binası ve konutların önemli bir bölümü) bu gün yıkılmış bulunmaktadır. Bu bildiride,

- toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamını mekana yansıtması nedeniyle 'belge değeri' taşıyan.
- Kentsel belleğin bir parçası olarak 'kimlik değeri' olan,
- Yapıldığı dönemin tasarım ve mimari anlayışını yansıtması açısından 'mimari değer'i bulunan,
- Toplumun gereksinimlerini hala karşılayabilmesi açısından 'işlevsel ve ekonomik değeri' olan,
- Kendisine çağdaş toplumda bir yer bulabilmesinden kaynaklanan 'süreklilik değeri' bulunan,

- Ve belleğimizdeki bir olayla ilişkisi bakımından 'anı değeri' olan (Mimarlık Dergisi, 2007, s.25) Cumhuriyet Dönemi yapılarının Isparta'daki üç örneği üzerinde durulacaktır.

Hükümet Konağı

1875'te yapılan Hükümet Konağı, 1937 yılına kadar kullanılmış, 1937'de yıktırılıp, yerine 1939'da kagir ve modern bir hükümet binası kurulmuştur (Resim-2). Şehir İmar Planına (Ölsner Planı) göre ana yolların kavşak noktasına, Cumhuriyet Meydanı adı verilen büyük meydanlığa yerleştirilen binanın cephesi eski Talimhane Meydanı'na -şimdiki parka ve Atatürk Anıtı'na- bakmaktadır (Katırcıoğlu, 1958, s.162).

Yeni Hükümet Konağı, yıktırılan eski Hükümet Konağı ile mutasarrıflık harem dairesinin ve bitişiğindeki Keresteci Hanı'nın arsaları üzerinde inşa edilmiştir. Binanın inşaat alanı 690 m²'dir. Projesi Nafia Vekaleti Yapı İşleri Umum Müdürlüğü proje bürosu tarafından gerçekleştirilmiştir (Aydar, 1945, s.1829).

Resim-2: Eski Hükümet Konağı

Yapı bodrum+üç normal kattan ve üç ayrı bloktan oluşmaktadır (Resim-3). Ortadaki blok İl makamı, il daimi encümeni, genel meclis salonu, nüfus ve emniyet müdürlüğü işleviyle; güney bloğu defterdarlık, nafia müdürlüğü, jandarma komutanlığı teşkilatı işleviyle; kuzey bloğu da mahkemeler ve maarif müdürlüğü işleviyle kullanıma ayrılmıştır. Her bloğun batı yönünde ayrı kapısı bulunmakta, doğu yönünde ayrıca valinin kullandığı bir şeref kapısı yer almaktadır (Aydar, 1945, s1832).

Resim-3:1939'da yapılan yeni Hükümet Binası

Betonarme iskeletli yapının bodrumunda dış duvarlar taş, bölmeler tuğladır. Diğer duvarlar da tuğladır. Eğimli ahşap çatı kiremitle kaplanmış, çatının alt bölümü çepeçevre bordürle çevrilmiştir. Yapının yalın cephe anlayışı, dönemin 'kübik mimarlık' geleneğine uygun olacak biçimde düşünülmüştür. Simetrik bir cephe düzenlemesi vardır. Ana giriş aksının bulunduğu orta bloğun içe çekilmesi, cephede derinlik hissi yaratmıştır. Aynı etki güneybatı cephesinde orta bloğun dışa çıkıntı yapmasıyla sağlanmıştır. Bu cephede düşey etkiyi artırmak amacıyla her aks bir şeritle ayrılmıştır (Resim-4). Yapı tümüyle Isparta yöresinin yapı malzemesi olan 'köfeki' taşıyla kaplanmıştır.

Resim-4:Yapının Güneybatı Cephesi

Millet Hastanesi (Taşbina)

İsparta'nın ilk hastanesi 1902 yılında mutasarrıf Hüsnü Paşa zamanında İsparta-Dinar yolu üzerinde yapılan 30 yataklı hastanedir. Bu bina 1914 yılındaki depremde tümüyle yıkılmıştır (Süldür, 1951, s.52). Daha sonra yapılan 50 yataklı Memleket hastanesinin ilk bölümü 1915'te, ikinci bölümü 1922'de tamamlanmıştır (Resim-5). Ancak yatak kapasitesi ve teknik donanımı yeterli olmayan bu hastanenin de yerine Cumhuriyet Döneminde yeni bir hastane yapılmasına karar verilir.

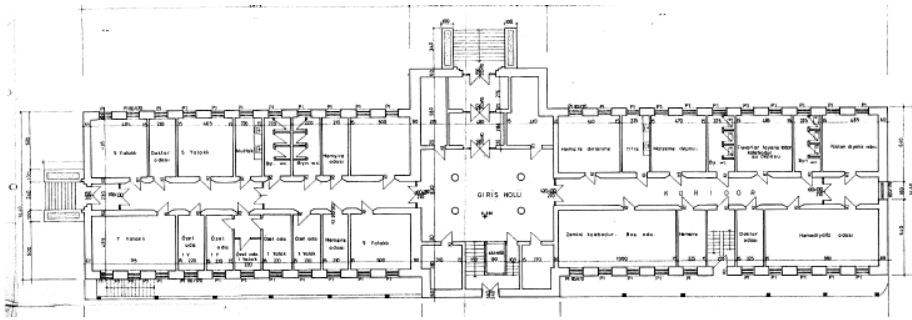
Resim-5: Memleket Hastanesi

Ölsner Planı'nda "cenupta Belediyeye intikal etmiş emvali metruke arsaları üzerinde yapılacak binalar" (İsparta Şehri İmar Planı Raporu, 1943) listesinin başında yer alan yeni hastane, 1945 yılında tamamlanabilmiştir (Resim-6).

Resim-6:1945'te hizmete giren Millet Hastanesi (Taşbina)

Millet Hastanesi, eski mezarlığın güneyindeki yüksek alanda, Isparta'nın zenginlerinden Mustafa Atabakan, İnşaat Mühendisi Kazım Aydar ve Belediye Başkanı Hilmi Çakmakçı'nın gayret ve yardımlarıyla inşa edilmiştir. Bodrum, zemin ve birinci kattan oluşan binaya 1964 yılında bir kat daha ilave yapılmıştır. Yapının mimari planlaması o dönemde Nafia Vekaleti (Bayındırlık ve İskan Bakanlığı)'nın yapmış olduğu diğer tip projelere benzemektedir. 1056 metrekare inşaat alanına sahip ve 100 yatak kapasiteli hastanenin bodrum katında kalorifer dairesi, çamaşır odaları, müstahdem odaları, ambar ve diğer depolar yer almaktadır. Zemin katta giriş holünün her iki yanında poliklinikler, hemşire, hasta ve doktor odaları, laboratuvarlar yerleştirilmiş, birinci katta da yine hasta odaları, ameliyathane ve doğumhane bulunmaktadır. Fakat yapı 1994'te Tıp Fakültesine tahsis edilmiş, 2001 yılından itibaren de Devlet Hastanesi bünyesinde diyaliz, fizik tedavi servislerinin kullanımına ayrılmıştır. Bu süreçte pek çok tadilat geçirmiş ve özgün yapısını önemli ölçüde kaybetmiştir (Plan-1).

Plan-1: Taşbina- Zemin Kat Planı (Tadilatlardan sonraki durumu)

Dönemin kamu yapılarında sıklıkla rastlanan simetrik cephe sistemi bu yapı için de söz konusudur. Önde ve arkada dışarı taşan orta blok, zemin katta girişin, düşey sirkülasyonu sağlayan geniş merdivenin ve ortada 4 büyük kolonun yer aldığı bir düzenlemeye sahiptir. Orta bloğun iki yan kanatlarında 9 sıra pencere bulunmaktadır. Tüm pencerelerde çıkıntılı taş işçiliğiyle bir çerçeve sistemi oluşturulmuş, böylece yapıya bir hareket verilmek istenmiştir. Yapının görkemli bir girişi vardır.

Yalın bir cephesi olan yapı taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş ve daha sonraki dönemlerde 'Taşbina' adıyla anılmıştır. Binanın saçak genişlikleri dönemin özellikleri doğrultusunda oldukça geniş tutulmuştur. Üst örtü kiremitle kaplı eğimli çatıdır.

Gar Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın Demiryolu 1876 tarihinde yapılmıştır. Hattın yapımını üstlenen imtiyazlı İngiliz şirketi demiryolunu 1893'te Dinar'a kadar uzatmıştır. 1910 yılında da hattın Dinar-Eğirdir istikametine uzatılması yetkisini almıştır (Süldür, 1951). Bu dönemde

demiryoluna bitişik platforma açılmaktadır. İstasyon binasının üst katı müdür lojmanıdır ve girişi ön cephedendir (Resim-9).

Resim-8: Gar, ambar ve hangar yapıları

Resim-9: Gar Binası

Betonarme iskeletli olarak inşa edilen yapının cephesi köfeki taşıyla kaplanmıştır. Eğimli olan ahşap çatı kiremitle örtülüdür. Yapı, genel olarak dönemin istasyon yapılarına uygun bir mimari anlayışla yapılmıştır.

Sonuç

Mimarlar Odası, bir süredir Cumhuriyetin mimari mirasının korunması, değerlendirilmesi ve yaşatılması için bir dizi etkinlik başlatmış bulunmaktadır. Bu etkinlikler, Türkiye’de 1920’lerden bu yana üretilen mimarlık yapıtları ve çevrelerine koruma ve değerlendirme bağlamında tekrar bakmayı, geleceğin

mimarlık mirasının öğeleri ve mimarlık kültürünün bir dönemi olan bu olguya ilişkin yasal, yönetsel ve parasal süreçleri yeniden tanımlamayı sağlayacaktır (Mimarlık, 335, s.26).

Mimarlar odasının başlatmış olduğu bu çalışma çerçevesinde bazı büyük kentlerimizdeki (Ankara, İstanbul, İzmir, Adana) Cumhuriyet Dönemine ait mimari yapı envanteri çıkarılmış bulunmaktadır. Isparta gibi küçük ölçekli şehirlerde ise henüz böyle bir çalışma olmadığı gibi, Cumhuriyet Dönemi yapılarının korunması gereken kültürel varlıklar kapsamında görülmesi gibi bir bilinçte yoktur. Oysaki burada sadece önemli üç kamusal nitelikli yapıya yer verebildiğimiz Isparta kentinde buna benzer onlarca yapı bulunmaktadır. Bu nedenle konuyla ilgili tarafların dikkatinin buraya çekilmesi ve bir bilinç oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Toplumsal anlamda böyle bir bilinç oluşturulabilirse belirtilen yapılar korunup, geleceğe güvenle aktarılabilecektir.

Kaynaklar

1. Aldan, M. (1985) Isparta, Akdeniz Üniversitesi, Isparta Mühendislik Fakültesi Matbaası, Isparta.
2. Aslanoğlu, İ. (2001) Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, Türkiye.
3. Aydar, K. (1945) Isparta İlinin Bayındırlık Eserleri ve Yeni Hükümet Konağı, Ün Dergisi, Isparta Halkevi Mecmuası, Sayı.131-132, Cilt.11, s.1824-1832.
4. Cumhuriyetin Mimari Mirasının Belgelenmesi, Korunması ve Değerlendirilmesi (2007) Mimarlık Dergisi, Sayı:335, s.24-26.
5. Harvey, D. (1997) Justice Nature and Geography of Difference, Oxford: Blackwell Publishers.
6. Katircioğlu, N. (1958) Bütün Isparta, Bereket Matbaası, Ankara, Türkiye.
7. Korkamaz, E.(2003) Tarihi Mekanlardaki Kamusal Açık Alanlarda Mekan Kimliği ve Kent Mobilyaları, 2. Uluslararası Kent Mobilyaları Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, Türkiye.
8. Isparta Şehri İmar Planı Raporu (1943) Ün Dergisi, Isparta Halkevi Mecmuası, Sayı:116-117, Cilt.10, s.1615-1622,
9. Lefebvre, H. (1998) The Production of Space, İngilizce çeviri:Donald Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
10. Lynch, K. (1990) City Sense and City Design, The MIT Pres, London.
11. Proshansky, H. (1978) The City and Self-Identity, Environment and Behavior 10/2, pp.147-169.
12. Süldür, E. (1951) Isparta Tarihi, Cilt:1, Üstün Sanat Matbaası, İzmir, Türkiye.

Conservation Problems of The Republic Period Buildings: Tree Example Building From Isparta

ABSTRACT

In the beginnings of 21st century it is occurred the necessity of evaluating the process which is called as "Early Republic Period" in architectural history and in which has been lived very important changes in our social life, by a different point of view. The Republic Period Buildings should not be ignored because of either its contribution to the identity of city or reflecting the architectural style in the period which it has been built and also in the aspect of economical value that they are still in use. The purpose of this paper to discuss the contribution of the structures which have been built during Early Republic Period to the city identity in the framework of "project of modernism" and to examine the problems of protecting of these buildings with three examples which are chosen from city of Isparta which had important governmental investments in that period.

Keywords: Republic Period, conservation, identity, Isparta

Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıkları'nın Restorasyonuna İlişkin Sorunlar

R. Eser Gültekin^{1*}

Yazışma Adresi: 1392 Sok. Kültür Mah. No:1 K:3 Öztaşçı Apt. 35220 Alsancak-İZMİR
Tel : 0.535.659 60 05

E-Posta: esergulteekin@gmail.com veya eser.gulteekin@deu.edu.tr

Öz

Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının ilgili kurum ve kuruluşlarca gelecek kuşaklara aktarılması ve sürekliliğinin sağlanması açısından çoğu kez ihale yoluyla restorasyonuna gidildiği bilinmektedir. Ancak, kurum ve kuruluşların genellikle restorasyon projelerini yapacak veya yapılanların kriterlere uygunluğunu kontrol edebilecek uzman elemanları yoktur. Keza, restorasyon aşamasına gelindiğinde, konusunda yetişmiş, yeterli sayıda deneyimli eleman bulunmadığından, çizilen projelerin ve yapılan uygulamaların denetimi de yetersiz kalmaktadır. Örneğin, bu konuda başta restoratör mimar olmak üzere, inşaat mühendisi, sanat tarihçi, arkeolog vb. uzmanlar da bulunmalıdır. Çünkü restorasyon çalışmalarının bir ekip işi olduğu unutulmamalıdır.

Restorasyon çalışmalarında öncelikle proje gereklidir. Ancak ülkemizde sadece Rölöve ve Restorasyon projelerinin işe başlanması için yeterli görülmesi, buna karşın Restitüsyon (ilk yapıldığı dönemi ifade eden) projelerinin çizilmeden, restorasyon çalışmalarına başlanması günümüzde pek çok yapıda, dönemin özelliklerini ve sanatını yansıtan, belgeleyen, yapıyı zenginleştiren ayrıntıların kaybolmasına neden olmaktadır. Ülkemizde çizilen projeler genellikle istenen kriterlere uygun değildir. Örneğin, çizilen rölövelerde çoğu kez ölçüler eksiktir, mevcut malzeme tanımları, ebatlar, bozulmalar, kotlar ve muhdes kısımlar belirtilmemektedir. Bunlara bağlı olarak, işin restorasyon maliyeti de zor hesaplanabilmektedir.

Geçmişten bize miras kalan taşınmaz kültür varlıklarımızın restorasyonuna yönelik işlemler yapılırken; eserin özünü korumak bağlamında, görünümün yanısıra yapısal herhangi bir değişikliğe uğratmadan gelecek nesillere güvenle devretmek hepimizin üzerine düşen ulusal bir görevdir. Ancak, koruma konusunda uzmanlaşmamış teknik kişilerce yürütülen restorasyon çalışmaları sonucu yapılara fiziksel zararlar verilmekte ve yapının inşaa dönemine ait izler de yok edilmektedir. Restorasyonla ilgili sorunların başında malzeme sorunları gelmektedir.

^{1*} Doç.Dr., (Y.Mimar-Restorasyon Uzmanı-Sanat Tarihçi). D.E.Ü. Güzel Sanatlar Fak.İzmir.

Bu çalışmalarda, uygulamayı yapacak teknik ekip çok önemlidir. Ülkemizde, bu işlerde çalışacak kalifiye işçi bulunmadığından uygulamalar da çoğu kez hatalı ve özensizdir. Restore edilen eserlere işlev kazandırılması da onların uzun yıllar varlıklarını sürdürebilmesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler : Mimari Restorasyon, Restorasyon Sorunları, Kültür Varlıkları.

Giriş

Bu bildirinin amacı; ülkemizde yapılan mimari restorasyon çalışmalarında ilgili kurum ve kuruluşların proje ihale aşamalarından başlayarak Koruma Kurulları ve restorasyon aşamalarında karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerilerini ortaya koymaktır.

Restorasyon, en geniş anlamıyla “aslıni bozmadan onarmak”tır. Arkeolojik veya sanat değeri taşıyan bir eserin özgünlüğüne zarar vermeden gelecek kuşaklara aktarmak için yapılan zorunlu müdahalelerin tümüdür (C.Brandi ve diğ., 1963). Ünlü sanat tarihçimiz Celal Esad Arseven, restorasyonu “sanatça tamir” olarak tanımlamaktadır. Bu da normal tamir işleriyle restorasyonu birbirinden ayırt etmek açısından önemlidir. Nitekim, Venedik Tüzüğü’nün 9’ncu maddesinde de belirtildiği gibi, normal bir tamirden çok farklı olan restorasyon büyük bir bilgi birikimi ve uzmanlık işidir. İyi yetişmiş restoratör mimar ve ustalar tarafından, uygun malzeme ve teknik kullanılarak gerçekleştirilmeyen onarımlar kaba tamirden öte geçememektedir (A. Arel, 1990). Bilinçsiz yapılan bir restorasyonda karşılaşılan sorunlardan biri, restorasyonu yapan kişinin esere kendinden bir şeyler eklemesidir. Diğer bir deyişle, eseri daha güzelleştirme ve tamamlama adına şahsi düşüncelerini yapıta yansıtmasıdır. Ancak ülkemizde restorasyon eğitiminin temelinde müdahaleci taraf daha ağır basmaktadır (Foto: 1-2). Bu nedenle genellikle yapılan uygulamalar restorasyon adı altında renovasyon uygulamasına dönüşmektedir. Bu yanlışlığın temeli muhtemelen her eğitmenin farklı bir ülkenin restorasyon eğitimini örnek almasından kaynaklanmaktadır (C. Küçük, 1999).

Foto: 1 - 2. Aydın – Cihanoğlu Camii. Eski resimlerinden cephedeki duvarların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde sıvalar kaldırılmıştır.

Kültürel Varlık kavramı ise ilk kez UNESCO tarafından 1976 yılında ortaya konmuş, bu kavram değişik uygarlıkların sanat anlayışı, bilim ve teknik düzeyi, sosyal yaşamı hakkında somut veriler sağlayan ve korunmalarında kamu yararı görülen eşya ve yapıları kapsamaktadır (T.C. Resmi Gazete, Sayı:18113, 23 Temmuz 1983).

Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının gelecek kuşaklara aktarılması ve sürekliliğinin sağlanması açısından ilgili kurum ve kuruluşlarca çoğu kez ihale yoluyla restorasyonuna gidildiği bilinmektedir. Bu işler, genellikle deneyimsiz, plansız adeta sıradan inşaat işçiliği olarak algılanmaktadır. İşin doğası gereği, onarımı günlerce sürebilecek en ufak ayrıntıların bile, kendi alanlarında uzmanlaşmış kişiler tarafından titizlikle yapılması gerekmektedir. Fakat bunların hepsi bir ekip işi olduğundan maliyet de artmaktadır. Bütün bu unsurlar göz önüne alındığında, hatalı restorasyonlar nedeniyle ülkemizdeki taşınmaz kültür varlıklarının gelecek kuşaklara aktarılması zorlaşmaktadır.

Restorasyonlarda Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Üniversite öğretim elemanı ve Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Üyeliğinin yanı sıra, 1980'li yıllardan beri kazı ve restorasyon çalışmalarında bulunmam nedeniyle bir çok eserin projelerini inceleme ve yapılan restorasyonları yerinde görme fırsatım oldu. Sadece bir akademisyen olarak değil, uygulamacı bir restoratör mimar olarak yerinde yaptığım gözlemler sonucu, restorasyon çalışmalarının proje aşamasından başlayarak uygulama aşamasına dek sorunlarına ilişkin saptamalarım oldu. Söz konusu bulgular aşamalarına göre aşağıda belirtilmiştir.

Bu bulgulardan biri, kurumlardaki restorasyon ihalelerinde proje müellifinin uygulama aşamasında devre dışı bırakılmasıdır. Bir yapı restore edileceği zaman ilgili kurumlarda proje ihalesi yapıldıktan sonra elde edilen restorasyon projeleri Koruma Kurullarının onayına sunulmakta ve onaylandıktan sonra proje bedeli müteahhit firmaya ödenmektedir. İkinci aşama, restorasyon ihalesidir. Projelerin çizimi kadar, uygulama aşamasında proje müellifi tarafından denetlenmesi de önemlidir. Ancak ülkemizde uygulama aşamasında proje müellifi; ilgili kurum ve kuruluşların yanı sıra, ikinci ihaleyi alan müteahhit firma tarafından da devre dışı bırakılmaktadır.

Ülkemizde taşınmaz kültür varlığı olarak pek çok eser bulunmaktadır. Bu kapsamda, restore edilecek eserler öncelikle projelendirilmek durumundadır. 2863 sayılı yasa ile değişik 3386 sayılı yasa gereği, restorasyonu yapılacak eserlerin rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ilgili kurumlarca hizmet alım ihalesi ile temin edilmektedir. Bu projelerin uygunluğu söz konusu kurumların kadrolarında genellikle restoratör mimar, inşaat mühendisi, sanat tarihçi ve arkeolog vb. elamanlar bulunmadığından sadece mimar, inşaat mühendisi veya teknikerler tarafından denetlenmektedir. Teknik elemanlar her ne kadar konularında deneyimli ise de restorasyon çalışmalarının bir ekip işi olduğu unutulmamalıdır.

İkinci aşamada, yapım/uygulama işleri 4743 sayılı Kamu İhale Kanunu'nun 3-i maddesi gereği Açık İhale Usulü çerçevesinde, ihale sonucu yeterlilik alan ve işi üstlenen firmalara ilgili kurum/kuruluşların teknik elemanları denetiminde restorasyon işleri yaptırılmaktadır.

Hazırlanan restorasyon projeleri Koruma Kurullarına sunularak gerekli onay ve kararların alınmasından sonra müellife sadece proje bedeli ödenmektedir. Ancak proje müellifinin eski eserin restorasyon aşamasında denetleyici olma durumu yani mimari uygulama sorumluluğu tartışma konusudur. Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulları'nın 22.03.2001 tarih ve 680 sayılı ilke kararına göre uygunluğuna karar verilen ilgili kurum veya kuruluşlara ait tescilli eski eser projelerinin,uygulama sorumluluğunun da proje müellifleri tarafından üstlenilmesi istenmektedir.Bu karar,tüm bölgelerde uygulanması gereken doğru bir karardır.Çünkü projeyi yapan kişi/müellif, en ince ayrıntısına kadar neyin nasıl yapılacağını bilmektedir. Ayrıca ilke kararına göre, restorasyon aşamasında uygulama ihalesini alan firma veya kişilerin yaptığı işleri denetleyici konumdadır. Ancak pratikte durum farklıdır. Genelde müellifin ilgili kurum/kuruluş veya restorasyon ihalesini alan firma tarafından haber verilmediği için restorasyon aşamasında denetim dışı bırakıldığı veya müellifin etik davranmaması durumunda restorasyon ihalesini alan firma / kişiden yüksek bedel talep ederek restorasyon ihalesine de engel olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda yetkili kurumlar, proje müelliflerinden her türlü kullanım ve müelliflik hakkının kendilerine ait olacağı konusunda taahhütname istemekte (bazı müellifler bu taahhütnameyi vermemektedir) ve ancak bundan sonra restorasyon ihalesi dosyalarının hazır-

liğine geçmektedir. Söz konusu durum müellifi devre dışı bırakmaktadır. Koruma Kurulu tarafından uygulama sorumluluğu verilen müellif, işi bedelsiz yapacağını taahhüt etmek durumunda kalmakta ve işi üstlenememektedir. Oysa, müellifin restorasyon işini alan firmadan mimari uygulama sorumluluğu ile ilgili ücret talep etmesi yerine, Koruma Kurulu'nun onayından geçen projenin bedelini projeyi yapmış olduğu kurumdan temin ettiği sırada, mimari uygulama sorumluluğu bedelini de almasıdır. Diğer bir deyişle, 680 sayılı ilke kararı gereği, müellif mimar tarafından uygulamanın projeye uygun olup olmadığının denetlenmesine olanak tanınmalıdır.

İşveren durumundaki kurumlarımızın genellikle ihale yoluyla elde ettikleri Taşınmaz Kültür Varlıklarına ait restorasyon projelerinin ilgili kurum tarafından kontrol edilmesi de önemlidir. Bu kurumlarda çoğu kez restorasyon konusunda yetişmiş deneyimli eleman bulunmadığından, çizilen projelerin ve yapılan uygulamaların denetimi de yetersiz kalmaktadır. İhalelerde gerek işveren durumundaki kurumlarımız, gerekse uygulamacı firmalar proje, tasarım, uygulama teknikleri ve uygun malzeme seçimi konularında projelerdeki aksaklıklar nedeniyle zorluklar çekmektedir. Söz konusu aksaklıklar bazen de kurul üyelerinin gözünden kaçabilmektedir. Bu nedenle başta restoratör mimar olmak üzere, inşaat mühendisi, sanat tarihçi, arkeolog vb. uzmanlar da bulunmalıdır. Çünkü restorasyon çalışmalarının bir ekip işi olduğu unutulmamalıdır.

Restorasyon çalışmalarında sadece mimari Rölöve ve Restorasyon projelerinin işe başlanması için yeterli görülmesi, buna karşın Restitüsyon (ilk yapıldığı dönemi ifade eden) projelerinin çizilmeden, restorasyon çalışmalarına başlanması günümüzde pek çok yapıda, dönemin özelliklerini ve sanatını yansıtan, belgeleyen, yapıyı zenginleştiren ayrıntıların kaybolmasına neden olmaktadır (Foto: 3). Firmalar, restitüsyon projelerini Koruma Kurulları isterse çizmektedir. Oysa, restitüsyon projesi yapının özgün halini, kotlarını, fonksiyonunu görmek açısından önemlidir. Ülkemizde çizilen projeler kriterlere genellikle uygun değildir. Örneğin, çizilen rölövelerde çoğu kez ölçüler eksiktir, mevcut malzeme tanımları, ebatlar, bozulmalar, kotlar ve muhdes kısımlar belirtilmemektedir. Bunlara bağlı olarak, işin restorasyon maliyeti de zor hesaplanabilmektedir.

Foto: 3. Manisa - Hüseyin Ağa Hamamı. Doğu cephesinde yapılmı unutulan külhan bacası ve odunluk kesimi

Ülkemizdeki rölöve projelerinde genellikle ölçüler, normal proje ölçüleri şeklindedir, rölöve kriterlerine göre verilmemiştir. Bir rölöve projesinde ölçülendirme tekniği önemlidir. O'dan başlayarak toplam ölçüler saat yönünde verilmeli, gerekli ınsal (diyagonal) ölçüler yazılmalıdır. Mevcut malzeme tanımları, ebatlar, bozulmalar, dönemsel müdahaleler, kotlar ve muhdes kısımlar ifade edilmelidir (Z.Ahunbay, 2004). Bu durum kesit ve cephe paftaları için de geçerlidir. Projelerdeki eksik ölçüler vb. eksiklikler nedeniyle yapı yıkıldığında eldeki projelere göre tekrar inşa edilmesi olanaksızdır.

Aynı durum mimari yapının içindeki süsleme unsurları (kalemişi, çini, oyma vb.) için de geçerlidir. Bu bağlamda restore edilecek süslemeler öncelikle projelendirilmeli ve uygulamanın yanısıra temizlikte kullanılacak malzemeler de belirlenmelidir. Zira, restorasyonda kullanılan malzemeler döneminin özelliğini taşımalı veya ona en yakını tercih edilmelidir. Tarihi yapılarda söz konusu süsleme unsurlarının restorasyonu dikkate alınmadığında, gelecek kuşaklara bina olarak ayakta duran ancak süsleme özelliklerini yitirmiş eserler bırakma tehlikesi gündeme gelecektir. Bunun çözümü, restorasyonların sadece binaya yönelik olmayıp süsleme unsurlarının da projelendirilerek uygulanmasıdır

Çoğunlukla yapıların dış duvarlarının taş yüzeylerinde zamanın yıpratıcı etkisi, iklimsel etkenler, çatıdan gelen yağmur sularının cepheyi yalayarak akması vb. nedenlerle bozulmalar mevcuttur. Bunlar, parça kaybı şeklinde görülen fiziksel bir etki, ya da kırılmaya bağlı olarak malzeme bütünlüğünde meydana gelen ek-silmelerdir. Bazen fiziksel bir etki sonucu taş yüzeylerinde kat kat ince tabakalar halinde ayrılma ve kopmalara yol açan yapraklaşma türü bir bozulma olup, dış cephede açığa çıkan yüzeylerde yoğun olarak gözlenmektedir. Muhtemelen, daha çok boyalı taş yüzeylerin doğal dokusunu ortaya çıkarmak için yapılan kumlama yöntemi sonrasında oluşmaktadır. Taş bloklar arasındaki derz harçlarının dökülmesi sonucu yağmur suyu iç yapıya daha kolay ulaşarak, bozulma sürecini hızlandırmaktadır. Bozulmayı durdurmak için gerekli önlemlerin alınması ve etkin koruyucu müdahalelerin yapılması gereklidir. Yağmur sularının yüzeyden akarken yaptıkları aşındırıcı etki, özellikle kolayca aşınan taşlarla inşa edilmiş eserlerde önemli hasarlara yol açmaktadır. Çatıdan gelen yağmur sularının cepheyi yalayarak akması sonucu oluşturduğu tahribat nedeniyle uygun detay çözümleri aranmalıdır (Foto: 4).

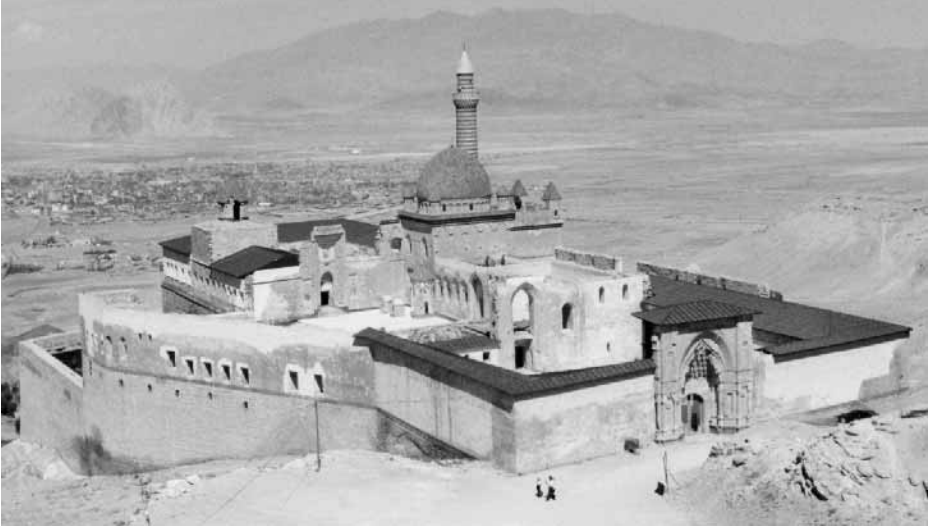

Foto: 4. Ağrı - İshak Paşa Sarayı. Cephelerdeki ve çatıdaki uygulama hataları.

Bu arada çatı izolasyonlarında taş tonozların üzerine kar ve yağmur gibi sızmaları önlemek için dökülen ziftler zamanla sıcaktan eriyerek, taş dokunun içine nüfuz etmekte ve bozulmalara neden olmaktadır. Yapılacak müdahalelerin çağdaş koruma yöntemlerini esas alan uzman ekipler tarafından gerçekleştirilmesi ve bilimsel kıstaslara uygun olması şarttır.

Genellikle restorasyonlarda yenilenen ahşap kapı ve pencere doğramalarının montajları özenli değildir. Örneğin, pencere doğramalarının alt kesimi ahşap olarak devam etmeyip bazen sıva ile doldurulmuştur. Keza, camilerin harim kısmına doğal olarak havalandırmak için yapılan çift kanatlı açılır pencerenin üst veya alt kesimine yatay, üstten açılabilir pencere ilave edilebilirdi. Bunun yerine sabit pencerelerin yapılması temizliği güçleştirdiğinden kirli bir görünüme neden olmaktadır. Bazen yapıların özgün ahşap doğramaları değiştirilerek, yerine yapıyla uyuşmayan PVC doğramaların kullanıldığı dikkati çekmektedir (Foto 5).

Foto: 5. İzmir, Kemeraltı Camii. Kütüphanenin batı duvarında kapı ve sövelerdeki yanlış malzeme seçimi.

Dış cephelerdeki pencere ve kapıların taş sövelerinin üzeri yağlı boya ile boyandığı için temizlik esnasında aşındığından yer yer pullanarak dökülmüştür. Oysa tarihi binaların cephelerinin temizliği dikkatle yapılmalıdır, zira özensiz yapıldığında yüzeye zarar vermekte ve bozulmayı hızlandırmaktadır. Temizliğin hangi teknikle yapılmasının uygunluğuna karar verebilmek için önce cepheyi oluşturan malzemenin türü, kir tabakasının niteliği, yüzey bozulmaları ve yapının bulunduğu ortamın özellikleri incelenmelidir (A. Güleç, 1989). Bunların özensiz bir işçilikle üzerine kalekim sürülerek hatalı bir şekilde onarıldığı da görülmektedir (Foto. 6). Genellikle camilerde, yapı adının yazıldığı küçük bir levha mevcuttur. Böyle küçük levhalar yerine, kitabedeki bilgileri içeren daha ayrıntılı, onarım tarihlerini de belirten yazılar, avluya konulacak beton ayaklı tanıtım panolarında yer alabilir.

Foto: 6.

İzmir, Şadırvanalı Camii. Kalekim ile onarılan pencere sövesi.

Restorasyonla ilgili sorunların başında malzeme sorunları gelmektedir. Onarımlarda kullanılacak malzeme yapının özelliklerine, genel görünüşüne, rengine, bünyesine aykırı olmamalıdır. Ayrıca kullanılan malzemelerin iyi nitelikli olması da yapıların bozulmasını hızlandırmaktadır (Z. Ahunbay, 2004). Genellikle eserlerde kullanılan bazı yeni malzemelerin, eski strüktürle bağdaşmadığı dikkati çekmektedir.

Özellikle dini yapılarda özgün durumda, harimin kotu, zemin kotundan yüksek tutularak dış cephede hava delikleri bırakılmıştır. Daha sonra yapılan restorasyonlarda bu durum dikkate alınmadığından, zemin kotu yükseltilerek dış cephedeki hava delikleri de kapatılmıştır. Zeminden yükselen nem strüktürü ıslatarak taşıyıcı sisteme gelen yükü fazlalaştırdığı gibi, ayrıca içinde taşıdığı tuzların duvar yüzeyinde buharlaşması sonucu çiçeklenmelere, duvarın fiziksel ve kimyasal yapısını bozucu etkilerin yanı sıra, tabandaki ahşap döşemenin deformasyonuna neden olmaktadır. Bu nedenle onarımlarda eski izleri korumak ilke olmalıdır. Yapıya zarar verecek gereksiz ve uygun olmayan uygulamalardan kaçınılmalı, özgün malzeme ve dokunun azami özenle korunması esas hedef olmalıdır. Onarımlarda kullanılan harç ve sıvalarda çimento yerine özgün malzemeye uygun kireç kullanımı tercih edilmelidir. Yapılacak sağlıklılaştırma, takviye vb. müdahale-

ler geri dönüşebilir ve gerektiğinde yapıya zarar vermeden sökülebilir olmalıdır. Restorasyonlarda yapılacak her değişikliğin ileride bu yapıları inceleyenleri yanlış yönlendireceği unutulmamalıdır.

Böylece yapılarda özgün durumlarını yitirmeden sürekli bakımla ayakta kalıp işlevlerini devam ettirebilir ve genelde işlevleri devam ediyorsa daha iyi korunabilirler. Daha önce yapılmış restorasyon çalışmaları ve sürekli bakım dolayısıyla çok az müdahaleyle yapının uzun yıllar korunması mümkündür (R. Günay, s.29). Mevcut tarihi yapıların korunması ve sürekliliğinin sağlanması için yapılacak restorasyon veya basit onarım müdahaleleri, yapıların işlevini sürdürmesi ve yapının sağlamlaştırılması için yeterli olacaktır.

SONUÇ

Taşınmaz Kültür Varlıklarımızın gelecek nesillere kalabilmesi için üç aşama içeren projelerinin yapılması gereklidir. Bunlar; mevcut durumu gösteren rölöve projesi, ilk yapıldığı dönemi ifade eden restitüsyon projesi ve yapılacak olan müdahaleleri gösteren restorasyon projeleridir. Bu projeler ülkemizdeki tüm taşınmaz kültür varlıkları için çizilmeli, fotoğraf ve belgelerle analiz raporları da hazırlanarak ve restorasyon çalışmalarının tüm aşamaları CD ortamına aktararak arşivlerde saklanmalıdır. Söz konusu işlem yapıların restorasyonuna gereksinim olmasa da, özellikle yapı ayakta iken ve özelliklerini yitirmeden gerçekleştirilmelidir. Örneğin Avrupa ülkeleri, kentlerindeki eserlerin projelendirilmesi işini yıllar önce yapmış ve korunaklı arşivlerde saklamıştır. Nitekim II. Dünya Savaşı sonrası arşivlerden çıkardıkları proje ve belgelere göre bombalarla harabeye dönen kentlerini yeniden inşa edebilmişlerdir (Bailly, G. H., 1975). Diğer bir deyişle söz konusu projeler sadece eserler restore edileceği zaman gündeme gelmemeli, restorasyona ihtiyacı yoksa bile belgelemek amacıyla mutlaka çizdirilip, arşivlenmelidir. Bu CD'ler Vakıflar Genel Müdürlüğü ve ilgili kurumların arşivlerinde de bulunmalı ve bu kültür varlıklarına ait bir mimari bilgi bankası oluşturulmalıdır.

Koruma konusunda uzmanlaşmamış kişilerce yürütülen restorasyon çalışmaları sonucu yapılara fiziksel zararlar verilmekte ve yapının inşa dönemine ait izler yok edilmektedir. Restorasyon, bir uzmanlık işidir. İki yıllık Meslek Yüksek Okulundan mezun olan da, kurs gören de restoratör olduğunu söyleyerek piyasaya çıkmaktadır. Bu nedenle restoratörlerden diploma da istenmelidir. Zira, restoratör mimar yapının her şeyiyle ilgilidir. Oysa iki yıllık Meslek Yüksek Okulundan mezun olan biri, küçük eser restorasyonu veya süsleme unsurlarına yönelik eğitim almış olabilir. Bunlar, restoratör mimarın denetiminde görevlendirilmeli ve herkes uzmanlık alanını diplomayla belgeleyebilmelidir. Karşılaşılan en büyük sorunlardan biri, ara teknik eleman, kalifiye işçi ve ustanın yokluğudur. Restorasyonlarda en iyi malzeme kullanılsa da iyi işçilik olmadığında başarılı sonuç elde edilemez. Nitekim çoğu eserlerde bu durum söz konusudur. Bu bağlamda, ülkemizde eğitim verecek kurslar açılabilir. Restorasyonda görev alacak tüm elemanların konularında deneyim sahibi olmaları da önemlidir. Diğer bir deyişle, yapılacak

uygulamalar müdahale önerilerine bağlı kalınarak, çağdaş koruma yöntemlerini esas alan, alanında uzmanlaşmış kişiler ve bunların oluşturulduğu ekipler tarafından gerçekleştirilmelidir.

Eski eserler, tamamen yıkılması beklenmeden daha küçük çaptaki basit onarımlarla elden geçirilmeli, mümkünse restore edilecek duruma gelmesi beklenmemelidir. Çünkü, restore edilen bir eser, çoğu zaman özgünlüğünü yitirmektedir. Şayet günümüzde işlevlerini yitirmişlerse, bunlara yeniden işlev kazandırılması yapının daha iyi korunması adına önemli bir adım olacaktır. Zira ülkemizin hemen hemen tamamının birinci derece deprem bölgesi olduğu düşünülürse, yıkıldıktan sonra yerine aynısını inşa edemeyeceğimiz eserlerimizi belgeleyerek, gelecek kuşaklara aktarmak borcumuzdur. Ayrıca, ülkemiz açısından tarihi eserlerin korunması ve bunların sağlıklı bir biçimde gelecek kuşaklara aktarılması, zaman kaybedilmeden ele alınması gereken bir konudur. Unutulmamalıdır ki, tüm kültür varlıklarımız bizlere atalarımızdan miras, bizim de çocuklarımıza devretmek zorunda olduğumuz bir emanettir.

Teşekkür

Araştırma ve çalışmaların sırasında bana her türlü kolaylığı sağlayan başta Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurullarına ve Vakıflar Bölge Müdürlüklerine teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynaklar

- Ahunbay, Z. (2004), *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, Yapı Yay., İstanbul, s.42, 70-88.
- Arel, A. (1990), Eski Eser Tahribatı ve Korumasıyla İlgili Bazı Gözlemler, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XXXIV, Sayı:1-2, Ankara, s.319.
- Bailly, G. H. (1975), *The Architectural Heritage: Local Authorities and the Policy of Integrated Conservation*, Ed. Delta Vevey, p.27.
- Brandi, C., *Restauro del T*, (1963). I. Lezsek 'La philosophie de la Restauration et les problèmes de la Reparation des Alterations Dans les Ouvre d'Art', *Problem of Completion Eties and Scientifical Investigation in the Restaration Problems*, UNESCO, Budapeşte, pp.223-227.
- Güleç, A. (1989), Ayasofya Müzesi, Eski Aşevi Kapılarında Koruma Uygulaması, *İnşaat*, Sayı:19, s.44-48.
- Günay, R., Japonya'da Kültür Değerlerinin Korunması, TAÇ Vakfı, C:1, S:4, İstanbul, s.29.
- Küçük, C. (1999), Türkiye'de Restorasyon Eğitimi Sorunları ve Sonuçları, *İ. Ulusal Taşınabilir Kültür Varlıkları Konservasyonu Kolokyumu*, Ankara Üniversitesi.
- T.C. Resmi Gazete, Sayı:18113, 23 Temmuz 1983, s.1-2.

The Restoration Problem of Immovable Cultural Existences in Our Country

It is known that immovable cultural existences in Turkey are usually restored through bidding procedures in order that they be preserved and conveyed to following generations by the related institutions, which however, hardly any or no experts to implement or inspect restoration projects according to concerned criteria and regulations. In addition, when it comes to a restoration process, inspections prove insufficient or inadequate (of designed projects and applications) because there is no experienced and skilled personnel supposed to conduct such processes for instance, art historians, civil engineers as well as restorator architects, since restoration work is a team business, that is a collaboration. First of all, a given project is necessary in a restoration work.

The fact that relief and restoration projects are seen to be sufficient for the process to be started and on the other hand, the restoration is commenced without designing/drawing restitutional (original design) projects causes bases and details to be lost which reflect, document, and enrich the original features of art. In many premises planned to be restored. Projects designed and drawn in Turkey are hardly compatible with the associated criteria. For example, measurements in reliefs are generally missing and inadequate, and present material descriptions, dimensions, losses or distortions, levels and added sections are not properly cited or fully neglected in relief projects. Moreover, measurements of restoration can hardly be calculated.

It seems a national responsibility for us to preserve the essence of the works and convey their original appearances and structures to the next generation without distorting or modifying any parts in restorative processes of the buildings. However, restoration works conducted by inexperienced or unskilled personnel affect physical and aesthetical properties of the restored buildings, with their precious original aspects disappearing. Among the problems in restoration are material to be used and the team to conduct the process of work. Because high or sufficient workmanship is not available in Turkey, restorative implementation is usually inadequate and careless. Making restored works functional, in other words, functionality of restored buildings is of great importance for them to sustain their unique presence for years .

Keywords: Architecture, Restoration, Architectural Restoration, Cultural Existence

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Koruma Kavramının Gelişimi

Nimet CANDAŞ KAHYA¹, Derya ELMALI ŞEN¹,
Reyhan MİDİLLİ SARI¹, Süleyman ÖZGEN¹, Tülay ZORLU²,
Ayşe SAĞSÖZ³

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
E-mail: nimet@ktu.edu.tr, Tel: 0462 3772041

Özet

Bu gün uygarlık denince akla teknoloji ve gelişmişlikten önce, yerleşmiş bir kültürün geçmişinden kopmadan varlığını sürdürmesi ve ürünler vermesi gelmektedir. Burada geçmişin önemine ısrarla işaret edilmektedir. Çünkü geçmişin kanıtlarını ihmal eden toplumların gelecekte kendilerini kanıtlamaları zor olacaktır. Bu denli tarih ve kültüre sahip çıkma bilinci ciddi olarak 19. yüzyılla ortaya çıkmış ve gelişmiştir, [Sezgin, 2005].

Eldeki belgeler, insanların yerleşik hayata geçtikleri, yerleşme düzeninde yaşadıkları devirlerden bu yana koruma kaygısının varlığını ortaya çıkarmaktadır, [Erder, 1971]. Koruma düşüncesi, başlangıçta sahip olunanın ömrünü uzatmak, ondan daha çok yararlanmak anlamlarında ekonomik bir davranışken, daha sonraları dini ve politik düşüncelerin yönlendirdiği simgesel bir tavıra dönüşmüştür, [Erder, 1975]. Bugün anladığımız kapsamda, akademik/bilimsel koruma anlayışı çok eskilere uzanmamaktadır. Bununla birlikte, ilk yapım tarihleri çok eskilere dayanan ve günümüze kadar ulaşan Ayasofya(M.S.532-537), Panteon(M.Ö.27), İse Tapınağı(M.S.7) gibi pek çok anıtsal yapı, bu dönemlerde de insanların koruma çabalarının varlığını göstermektedir, [Kuban, 2000]. Ama bu çabalar bahsedildiği üzere simgesel ve dini davranışların yönlendirdiği bu günkü koruma çabalarından çok uzak uygulamalardır. Giderek artan bir değişim ve insanların tarihini, evreni anlama çabalarıyla evrensel boyut kazanan bu günkü koruma kavramının örneklerinin, her ülkede bu işle ilgilenen, topluma oranla sayıları oldukça az aydın bir grubun çabalarıyla oluşmuş olduğu görülmektedir. Bilinçli koruma uygulamalarını gerçekleştiren bu aydın kesim, her ülkedeki kültür ortamının yoğunluğuna bağlı bir parametreyle azalıp çoğalmaktadır, [Çeçener, 1982].

¹ Araş. Gör.

² Dr.

³ Prof.Dr.

Türkiye’de ise yüzyılı aşkın deneyime ve birikime dayanan kültür ve tabiat varlıklarını koruma anlayışına bağlı olarak, tarihsel ve kültürel varlıkların korunması konusunda belli bir sistem oluşturulmuş, fakat uygulamada karşılaşılan sorunlar henüz tümüyle çözülememiştir. Türkiye’de koruma faaliyetlerinin yürütülmesinde karşılaşılan sorunları belirlemek ve nedenlerini irdeleyebilmek için Türkiye’de koruma kavramının gelişimini ortaya koymak gerekmektedir.

Bu çalışma kapsamında; Türkiye’de koruma kavramının gelişimi incelenirken süreç, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere iki zaman diliminde ele alınmıştır. İki zaman diliminde incelenen Türkiye’deki koruma süreci, her dönemdeki yasal düzenlemeler, uygulamalar, özel ve tüzel kurumlar ve tüm bu çalışmalarda öne çıkan isimlerle özet olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Kısaca bu iki dönemdeki en önemli gelişmelere değinerek çok geniş kapsamlı olan konuya sınırlama getirmek hedeflenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi; koruma alanının irdelenmesi açısından, klasik dönem ve son dönem olmak üzere iki dönemde ele alınmalıdır, [Madran, 2002]. Osmanlı Klasik Döneminde, her alanda olduğu gibi koruma alanında da başarılı uygulamalar sergilenmektedir. Çünkü Anadolu Selçuklu Devleti ve çok daha öncesinde de var olan vakıflar düzeni, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Devletin yapısında çok önemli bir yeri olan vakıflar, koruma faaliyetlerinde etkin kurumlardır. Kaleler ve saraylar dışındaki Osmanlı illerindeki tüm yapılar, vakıf yapılarıdır. Dolayısı ile bünyesindeki yapıların bakım ve onarım işlerinden vakıf sorumludur, [Öztürk, 1995; Madran, 2002]. Ayrıca, Osmanlı Devletinde saray ve imparatorluk teşkilatının tamamlandığı dönemde, yani Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulduğu tahmin edilen Hassa Mimarlar Ocağının, onarım ve tamir işlerinde başarılı çalışmaları bilinmektedir, [Afyoncu 2001; Madran, 2002].

Osmanlı son döneminde ise; çok düzenli işleyen vakıf sistemi (18. yy.’ın ilk çeyreğinden sonra) bozulmaya başlar ve öncesinde, devletin denetlediği ama tek başına özel bir kurum olan vakıflar merkezi bir yönetim altında toplanır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826) kurularak vakıfların hepsi bu kuruma bağlanır, [Öztürk, 1995; Madran, 2002]. Eski eserlerin korunmasına yönelik ilk bilinçli çalışmalar 19. yy.’ın ikinci yarısından sonra başlar. Tophane-i Amire Müşiri Fethi Ahmet Paşanın eline geçen eski eserleri, o güne kadar silah deposu olarak kullanılan St. Irene Kilisesinde toplamasıyla gerçekleşen ilk müzecilik (1846) örneği, daha sonraki bilinçli gelişmelere öncülük etmiştir, [Zeren 1981; Madran, 2002].

Osmanlı son dönemindeki koruma anlayışı; yalnızca arkeolojik kazı buluntularının ‘eski eser’ olarak tanımlandığı, taşınır eski eserlerin müzelerde toplandığı, taşınırın yanı sıra taşınmaz eserlerin de kişi mülkiyetinde korunduğu ve kişisel çabalarla koruma faaliyetlerinin yürütüldüğü bir koruma anlayışıdır, [Madran, 2002]. 3 Şubat 1869 Tarihli Birinci Asar-ı Atika Nizamnamesi koruma faaliyetlerindeki ilk yasal düzenlemedir. 7 Nisan 1874 Tarihli İkinci, 9 Şubat 1884 Ta-

rihli Üçüncü, 23 Nisan 1906 Tarihli Dördüncü Asar-ı Atika Nizamnameleri ile yasal düzenlemeler gelişmeye devam eder, [Zeren 1981; Madran, 2002; Alsaç, 1992].

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi; eski eserlerin müzelerde toplanarak korunması anlayışı ile başlar, ard arda çok sayıda müze ve müzeleri denetleyen kurumlar oluşturulur. 1925-1928 tarihlerinde Ankara Etnografya Müzesi, 1927 yılında Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile İstanbul Arkeoloji Müzesi kurulmuştur. Eski eserleri koruyan müzelerin geliştirilmesi amacı ile Hars Müdüriyeti kurulur, [Zeren 1981; Madran, 2002].

Evkaf-ı Hümayun Nezareti altında merkezi bir yönetimde toplanarak denetlenen Osmanlı Dönemi vakıfları, 1924 yılında Ali Saim Ülgen'nin katkılarıyla, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Kurulması ile günümüzdeki yapısını oluşturulmuştur. 2 Temmuz 1951 tarihinde Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) yine Ali Saim Ülgen(1914-1963)'in kişisel çabalarıyla kurulmuş ve bu kurum birçok yapının restorasyonunu gerçekleştirmiştir, [Zeren 1981; Madran, 2002; Berkol 1970; Tamer, 1974].

1961 Anayasasında "koruma" yer almıştır. 1964 Venedik Tüzüğü ile uluslararası ortamda ilk kez "sit" kavramının tanımı yapılarak, kırsal veya kentsel sitleri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Koruma tek yapı ölçeğinden çevre ölçeğine genişletilmiştir. 1970'lerden sonra Türkiye'de koruma konusunda çağdaş yaklaşımların belirlenmesi ve yasal çerçevenin düzenlemesi çabalarına girilmiştir, [Zeren 1981; Mardan-Özgönül, 1982; Mardan, 2002].

Bu araştırmada, Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de koruman kavramının gelişim sürecindeki temel olayların izlendiği süreç çalışma kapsamında ayrıntılandırılacak ve bu süreçte, kronolojik sıra ile; yasal düzenlemeler, uygulamalar, özel ve tüzel kurumlar ile öncü kişiler belirlenecektir. Buradan, günümüzdeki bilimsel koruma anlayışına varıncaya kadarki gelişmeler ortaya konarak, Türkiye'deki koruma anlayışının temelleri ve bu günü tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Koruma, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti, Yasarlar, Kurumlar, Öncü Kişiler

Kaynaklar

- * Erder, C., Tarihi Çevre Kaygısı, Yayın No:18, ODTÜ Yayını, Ankara, 1971
- * Erder, C., Tarihi Çevre Bilinci, Yayın No:24, ODTÜ Yayını, Ankara, 1975
- * Çeçener, B., Taşınmaz Eski Eser Koruma Olayı Kararları Organları Koruma Politikası ve Ülkemiz, Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi, 2. Kitap, Kasım 1982, Ankara, 251-270
- * Kuban, D., Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu, Birinci Baskı, YEM Yayını, İstanbul, 2000

- * Ahunbay, Z., Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, Birinci Baskı, YEM Yayın, İstanbul, 1996
- * Alsaç, Ü., Türkiye’de Restorasyon, Birinci Baskı, İletişim Yayını, İstanbul, 1992
- * Zeren, N., Kentsel Alanlarda Alınan Koruma Kararlarının Uygulanabilirliği, Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul, 1981
- * Afyoncu, F., XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı, Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2001
- * Madran, E., Özgönül, N., Planlı Dönemde (1963-1981) Tarihsel Çevrenin Korunması ve Değerlendirilmesinde Kamunun Yaklaşımı, Türkiye Birinci Şehircilik Kongresi, 2. Kitap, Kasım 1982, Ankara, 283-302
- * Kuban, D., Kentin Kültürü, Yapı Dergisi, 184, (1997)3, 55-57
- * Öztürk, N., Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türk Diyanet Fakfi Yayınları/ 144, 1995, Ankara
- * Tamer, C., Cumhuriyet Devrinde Eski Eser Anlayışı Ve Onarım Faaliyetleri, Rö-löve ve Retorasyon Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları 1(1), 1974, Ankara
- * Berkol, F., Vakıf Müessesesi: Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü, Vakıflar Bülteni-1, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınlarından, Milli Eğitim Basımevi, 1970, İstanbul
- * Madran, E., “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Mevzuatındaki Son Düzenlemeler” Korumada 50 Yıl, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 17-18 Kasım 2005, İstanbul
- * Sezgin, H., ‘XXI. Yüzyıl Başında Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunması Kavramının Gelişimi Dünya’daki ve Türkiye’deki Sonuçları’, Korumada 50 Yıl, S.: 1-6 Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 17-18 Kasım 2005, İstanbul
- * Madran, E., Tanzimattan Cumhuriyete Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler:1800-1950, ODTÜ Yayını, 2002, Ankara

The Evolution of Preservation Concept in Turkey from Ottoman Empire to Present

Nimet Candas Kahya¹, Derya Elmalı Sen¹,

Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture

Phone: (0462) 3772041, (0462) 3772045

E-mail: nimet@ktu.edu.tr, d_elmalı@ktu.edu.tr

Reyhan Midilli Sarı¹, Suleyman Ozgen¹

Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture

Phone: (0462) 3772045, (0462) 3773312

E-mail: rmidilli@ktu.edu.tr, sozgen@ktu.edu.tr

Tulay Zorlu², Ayse Sagsoz³

Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture

Phone: (0462) 3772694, (0462) 3773312

E-mail: zorlutulay@ktu.edu.tr, sagsoz@ktu.edu.tr

Abstract

In this study, the evolution of preservation concept in Turkey is examined from Ottoman Empire period to now. Preservation activities are investigated in two parts: Ottoman Empire and Turkish Republic periods. Ottoman Empire period is investigated in two sub-periods as the classical and the last period of Ottoman Empire. Activities in these periods are chronologically determined as legal arrangements, practices, institutions as non-governmental and public organizers, and pioneers. From here, developments until the scientific preservation concept in today are revealed and particularly, the basis of the preservation concept in Turkey and its today are investigated.

Keywords: Preservation, Ottoman Empire, Republic of Turkey, Laws, Institutions, Pioneers

¹ Ress. Assist.

² Dr.

³ Prof. Dr.

Tarihi Camilerde Kubbeli Mekan Örtüleri Örnek: Mimar Sinan Camileri

Hüseyin BİLGİN¹
huseyinbilgin@gmail.com

Özet: Tarihi yapılar bilindiği gibi geçmişten günümüze aktarılan kültürel miraslarımızdandır. Bu bağlamda bize düşen görev, gelecek kuşaklara bu eserlerin sağlıklı bir şekilde ulaşmasını sağlamaktır. Tarihi yapılarımız arasında çok önemli bir yeri olan Mimar Sinan tarihi camilerinde kubbe, mekan örtüsünde tek ve/veya mekan genişlemesine bağlı olarak yarım kubbelerin çeşitli kombinasyonlarıyla beraber kullanmıştır. Merkezi ana kubbe, kemer, pandantif veya tromp, ve yarım kubbelerin birleşmesinden oluşan bu tür monolitik taşıyıcı sistemlerin yük taşıma mekanizmasını ve yapısal davranışını tespit etmek, günümüzün bilgisayara dayalı sayısal hesap metotları yardımıyla mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada, Mimar Sinan'ın önemli bazı camilerinden Mihrimah Sultan/Edirnekapi, Süleymaniye, Mihrimah Sultan/Üsküdar, Şehzade Mehmed, camilerinin mekân örtülerinin zati ağırlıkları altında, sonlu elemanlar yöntemine dayalı *SAP2000 Yapısal Analiz Programı* ile statik analizleri yapılmıştır. Analizler sonucunda; her bir yapıya ait örtü sistemleri için; ana kubbe, kemer, yarım kubbe ve pandantif dörtlüsünün karşılıklı yapısal etkileşimi belirlenmiş ve her sistemin yapısal davranışı sayısal olarak değerlendirilmiştir.

Giriş

Geçmiş medeniyetlerin kültür ve sanat birikimlerinin günümüzdeki temsilcisi olan tarihi yapıların pek çoğu bakımsızlık ve yanlış uygulamalarla yok olup giderken, günümüze ulaşan az sayıdaki örnekleri de büyük risk altındadır. Tarihi yapıların gelecek kuşaklara güvenli bir şekilde aktarılması, bugün artık tartışılmaz bir uygarlık ölçüsü haline gelmiştir. Bu yapıların korunması, geçmiş ile günümüz arasındaki kültürel mirasın korunması anlamına gelir ki; bu da bu yapılara sahip çıkıp, korumakla mümkün olabilir. Bu yapıların korunmasında atılacak ilk adım şüphesiz, taşıyıcı strüktürlerin yapısal davranışını anlamak olmalıdır.

Tarihi yapıların mevcut yüklere ve ilerde olabilecek zorlanmalara karşı korunmasına, sağlamlaştırılmasına ve restore edilmesine mühendislik açısından yapılan

¹ Pamukkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği Yapı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

Yazışma Adresi: Isparta Meteoroloji Bölge Müdürlüğü, Eğirdir Yolu Üzeri, ISPARTA

Tel:0 5337122240

Faks:0 246 224 1085

katkılar yapısal davranışın belirlenmesi aşamasında önem kazanır. Bu çerçevede, bilgisayarlar vasıtasıyla geleneksel yapıların strüktür davranışının statik ve dinamik analizleri günümüzde yeni bir alt bilim dalı oluşturacak niteliğe ulaşmaktadır. Son yıllarda, kültürel miras niteliğinde olan tarihi yapılar üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça artmıştır.

Cami mekan örtü sistemlerinde kubbeler, mekan örtüsünde tek olarak kullanıldıkları gibi mekan genişlemesine bağlı olarak yarım kubbelerin çeşitli kombinasyonlarıyla beraber de kullanılmışlardır. Geniş ve anlamlı mekan oluşturulmasında kullanılan, öz ağırlık ve kar yükleri gibi düşey kuvvetleri yüzeyi içinde taşıyan, pozitif Gauss eğrilikli kabuk sistemlerin en sık kullanılagelmiş türünü oluşturan bu formun boyutlandırılmasının geçmişte, daha önce yapılan örneklerle ve mühendislik sezgisine dayalı olarak yapıldığı bilinmektedir.

Bu çalışmada, Mimar Sinan'ın önemli bazı camilerinden Mihrimah Sultan/Edirnekapi, Süleymaniye, Mihrimah Sultan/Üsküdar, Şehzade Mehmed, camileri mekân örtülerinin zati ağırlıkları altında, statik çözümlerinin yapılması ve sonuçlarının değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Çözüm sonucunda her bir örtü sistemi için ana kubbe, kemer, yarım kubbe ve pandantif dörtlüsünün karşılıklı yapısal etkileşimleri ve her bir sistemin yapısal davranışı sayısal olarak irdelenmiştir.

Amaç ve Kullanılan Yöntem

Kültürel mirasımızın en önemlileri arasında yer alan tarihi yapılar, değişik estetik ve fonksiyonel istekler gözönüne alınarak yapılmış ve bulundukları dönemin sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve dini yapısını yansıtmaktadırlar. Birçoğu hiçbir koruma onarım ve restorasyon çalışması görmeden günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün gelişmiş toplumlar, kültürel miras niteliğinde olan bu yapıların gelecek nesillere daha sağlıklı bir şekilde iletilmesine yönelik çalışmalara ağırlık vermişlerdir.

Örtü sistemlerinden kubbenin, yarım kubbe ile oluşturdukları kombinasyondan meydana gelen yüzey taşıyıcı sistem, malzeme ve yapım tekniği bakımından gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Sistemlerin malzeme kalitesi ve yapım düzgünlüğü gelişmiş olsa da, yapısal karakteristikler oldukça karmaşıktır. Geleneksel mimaride strüktürü oluşturan elemanlar kendi ağırlıkları dışında kar, rüzgar, deprem ve diğer çevresel kuvvetlere karşı malzeme ve tekniğin imkanlarına göre tasarlanmıştır.

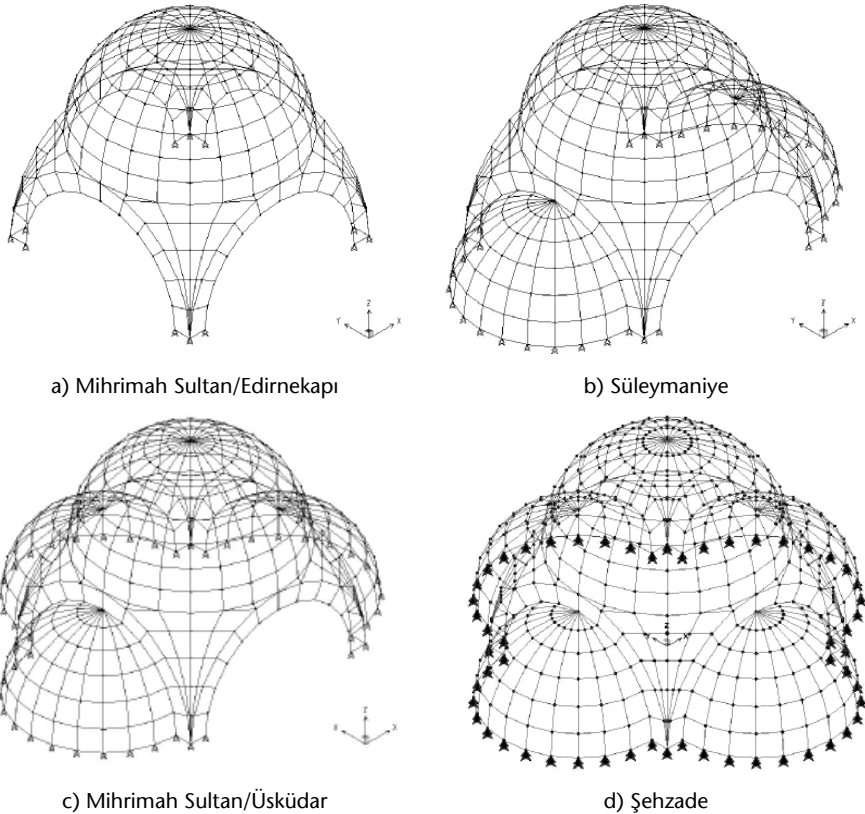
Günümüzde yüklerin kubbede oluşturduğu etkiler ve meydana getirdikleri iç kuvvetler kabuk teorisi yardımıyla, teorik ve analitik olarak elde edilebilmektedir. Buna karşın, ana kubbe, pandantif, kemer ve yarım kubbelerin birleşmesinden oluşan monolitik taşıyıcı sistemler ise oldukça karmaşıktır. Bu tür taşıyıcı sistemlerin yük taşıma mekanizmasını ve yapısal davranışının tespit etmek, günümüzün bilgisayara dayalı sayısal hesap yöntemleri yardımıyla mümkün olabilmektedir.

Kullanılan Veriler

Ana kubbe çevresinde merkezlenmiş olan Sinan'ın yapılarının üst yapısını göz önüne alırsak, destekleyici elemanlar ve yerdeki yardımcı elemanlar yoluyla çeşitli yapısal seviyelerden geçerek, kubbenin yüklerini ve kubbeden gelen kuvvetlerin iletiildiği mesnet yapısal sistemi tanımlanabilir (Güngör 1988). Sinan'ın eserlerinde 3 farklı çeşit mesnet sistemi vardır;

- Kare (dörtgen) mesnet sistemi,
- Altıgen mesnet sistemi,
- Sekizgen mesnet sistemi.

Eserlerinde Sinan kare ve altıgen mesnet sisteminin dört, sekizgen mesnet sisteminin üç farklı çeşidini kullanmıştır. Bu çalışmada, Mimar Sinan'ın dörtgen destek sistemini kullanıldığı mekan örtü sistemleri esas alınarak; yarım kubbesiz Mihrimah Sultan/Edirnekapi, iki yarım kubbeli Süleymaniye, üç yarım kubbeli Mihrimah Sultan/Üsküdar ve dört yarım kubbeli Şehzade Mehmed örtü sistemlerinin (Şekil 1) kendi ağırlıkları altında analizleri yapılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

Şekil 1. Analize esas örtü sistemlerinin sonlu eleman modelleri

Malzeme Parametrelerinin Belirlenmesi

Sinan yapıların taşıyıcı elemanları pişirilmiş kil (Horasan kagiri) levhalar ve bağlayıcılardan oluşmaktadır. Horasan; kırılmış, öğütülmüş kiremit ve tuğla benzeri pişmiş kildir. Sonlu eleman analizlerinde farklı geometri ve malzeme özelliklerinde birebir sonlu elemanlar tanımlamak oldukça zahmetli ve güç bir yoldur. Bunun için farklı özelliklere sahip ve farklı boyutlardaki yapı elemanlarını temsil edecek eşdeğer bir malzeme parametresinin belirlenerek analizlerde kullanılması büyük kolaylık sağlamaktadır (Zucchini vd. 2002, Giordano vd. 2002). Bu nedenle sonlu eleman analizlerinde kullanılan eşdeğer malzeme parametrelerinin belirlenmesi analizlerin güvenilirliğini büyük ölçüde etkilemektedir (Çakmak ve dig. 1995). Lourenço, (2001 ve 2002) çalışmalarında tuğla ve harç için elastisite modülü basta olmak üzere diğer malzeme parametrelerinin hesaplanmasında kullanışlı bağıntılar önermektedir. Tuğla ve bağlayıcı üzerinde, laboratuarda yapılan basit basınç testlerinden elde edilen değerler ve tavsiye edilen bağıntılardan analizlerde kullanılan ortak malzeme parametreleri, elastisite modülü $0.7 \times 10^3 \text{ N/mm}^2$, basınç dayanımı $1.2\sim 1.8 \text{ N/mm}^2$ ve çekme dayanımı 0.5 N/mm^2 olarak belirlenmiştir (Akman vd. 1986).

Gerçekte kagir malzeme; homojen ve izotrop bir yapıya sahip değildir. Bu tip yapıların oldukça karmaşık olmasından dolayı, hesaplama yöntemlerinde bazı basitleştirmeler yapılması gerekir. Genellikle, kabul edilen temel basitleştirme malzemenin homojen ve izotrop olduğudur. Küçük gerilme değerleri için, lineer elastik davranış kabulü geçerli bir kabul olarak düşünülebilir ve aynı zamanda çekme gerilmeleri de dikkate alınabilir (Bartoli ve Blasi 1997).

Mekan Örtü Sistemlerinin Analizleri

Tarihi yapıların dinamik ve statik analizinde sonlu eleman yöntemi sıklıkla ve güvenli bir araç olarak kullanılmaktadır (Akan vd. 2005, Zucchini vd. 2002, Lourenço, 2002). Bu çalışmada incelenen Cami mekan örtü sistemlerinin analizleri için de sonlu eleman yöntemi kullanılmıştır. Yapı için sonlu eleman modeli SAP2000 yapı analizi programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Analize esas örtü sistemi modelleri; kemerlerin kolonlara oturduğu seviyelerden yukarısı için kurulmuştur ve çözümlerde kabuk eleman kullanılmıştır. Bu noktalarda kemerlerin kolonlara (fil ayakları), yarım kubbelerin ise tabanları boyunca alt konstrüksiyona mafsallı olarak bağlandıkları kabul edilmiştir. Model oluşturma ve çözüm sonuçlarında ortaya çıkabilecek karışıklıkları önlemek ve simetri avantajından yararlanmak için, geometrik formda bazı basitleştirmeler yapılmıştır. Cami mekan örtü sistemlerine ait tanımlayıcı bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Cami mekan örtü sistemleri için geometrik büyüklükler

Elemanlar \ Cami Adı	Mihrimah /Edirnekapi	Süleymaniye	Mihrimah /Üsküdar	Şehzade
Ana Kubbe Çapı (m)	20.0	26.0	11.0	19.0
Kemer Kalınlıkları/Y.Kubbesiz (m)	1.60	3.95	1.60	-
Kemer Kalınlıkları/Y.Kubbeli (m)	-	2.65	1.60	2.12
Kemer Yükseklikleri (m)	2.40	1.80	1.50	1.60
Ort. Ana Kubbe Kalınlığı (m)	0.60	0.60	0.38	0.50
Ort. Yarım Kubbe Kalınlıkları (m)	-	0.45	0.30	0.40
Ort. Pandantif Kalınlıkları (m)	1.00	1.00	0.70	0.90
Kullanılan Sonlu Eleman Sayısı	336	432	552	624

Yukarıdaki verilen malzeme sabitleri ve geometrik boyutlara göre kurulmuş lineer elâstik modellerin statik analizlerinden elde edilen sonuçlar, bugünkü mevcut deformasyonu vermeyebilir. Bununla birlikte; genel gerilme dağılımına ait bilgiler vererek, örtü sistemlerinin yapısal davranışlarının yorumlanmasında faydalı olacağını söylemek mümkündür.

Hesap Sonuçlarının Tanıtılması

Mihrimah Sultan Camii/Edirnekapi

Sistem simetrik olup, merkezi ana kubbe dört eşit rijitlikli askı kemeri tarafından taşınmaktadır. Analiz sonuçlarına göre, ana kubbenin en tepe noktasındaki deplasman, 0.96 mm. olurken, kemerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 0.75 mm.'dir. Aynı noktadaki yanal deplasman ise, 0.20 mm. dışarıya doğru olmaktadır.

Mihrimah/Edirnekapi camisinin; analiz sonuçlarına göre ana kubbesinde oluşan maksimum çekme ve basınç gerilmeleri sırasıyla;

$$\sigma_c = 0.10 \text{ N/mm}^2, \sigma_b = -0.52 \text{ N/mm}^2 \text{ dir.}$$

Kemerlerin anahtar kesitlerinin ana kubbe ile birleştikleri üst noktalarında basınç gerilmeleri hakim olurken, alt noktalarında çekme gerilmeleri hakimdir. Anahtar kesitten aşağıya doğru indikçe gerilmeler, çekmeye dönüşürken daha aşağıdaki bölgelerde yerini basınca bırakmaktadır. Kemerlerde oluşan maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.41 \text{ N/mm}^2$ olurken maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_c = 0.34 \text{ N/mm}^2$ olmaktadır.

Pendantiflerin ana kubbe ile birleşme bölgeleri aşırı basınç yığılmalarının ortaya çıktığı bölgelerdir. Aşağılara doğru indikçe gerilmeler işaret değiştirirken, pendantifteki maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.69 \text{ N/mm}^2$ ve maksimum çekme

gerilmesi de; $\sigma_{\epsilon} = 0.64 \text{ N/mm}^2$ olmaktadır. Görüldüğü gibi elde edilen bu maksimum basınç gerilmeleri hesaplarda kabul edilebilecek değerlerden küçükken, çekme gerilmeleri az da olsa çekme emniyet gerilmesini aşmıştır ($\sigma_b = 1.2 - 1.8 \text{ N/mm}^2$, $\sigma_{\epsilon} = 0.5 \text{ N/mm}^2$).

Süleymaniye Camisi

Bu örtü sistemi tek yönde simetrik olup, merkezi ana kubbe farklı rijitlikli askı kemerleri tarafından taşınmaktadır. Yarım kubbe ile destekli olan kemer rijitlikleri yarım kubbesiz taraftakilere nazaran daha düşüktür. Analiz sonuçlarına göre, ana kubbenin en tepe noktasındaki deplasman, 1.84 mm olurken, yarım kubbesiz kemerlerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 1.34 mm.'dir. Aynı noktadaki yanal deplasman ise, 0.78 mm. dışarıya doğru olmaktadır. Yarım kubbeli kemerlerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 1.78 mm iken bu doğrultudaki yanal deplasman 0.78 mm ile içeriye doğru olmaktadır.

Süleymaniye camisinin; ana kubbesinde oluşan maksimum çekme ve basınç gerilmeleri sırasıyla; $\sigma_{\epsilon} = 0.51 \text{ N/mm}^2$, $\sigma_b = 0.79 \text{ N/mm}^2$ 'dir. Görüleceği üzere yarım kubbelerle destekli kemerlerin ana kubbeyle mesnetlendiği anahtar kesitin hemen üzerinde oluşan bu çekme gerilmesi kabul edilebilecek çekme gerilmesi değerini az da olsa aşmıştır ($\sigma_{\epsilon} = 0.51 \text{ N/mm}^2 > 0.5 \text{ N/mm}^2$).

Yarım kubbeyle destekli kemerlerin anahtar kesitlerindeki gerilmeler; yarım kubbenin de etkisiyle basınç veya fazla etkili olmayan çekme gerilmeleri olarak ortaya çıkarken, yarım kubbesiz kemerlerin anahtar kesitlerindeki gerilmeler çekme şeklinde yoğunlaşmıştır. Anahtar kesitinden aşağıya doğru indikçe gerilmeler, pendentif yanlarında basınç gerilmelerine dönüşürken, diğer taraflarda çekme gerilmeleri olarak kendini göstermektedir. Kemerlerde oluşan maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_{\epsilon} = -0.48 \text{ N/mm}^2$ olurken maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_{\epsilon} = 0.46 \text{ N/mm}^2$ olmaktadır.

Pendantiflerin ana kubbe ile birleşme bölgeleri aşırı basınç yığılmalarının ortaya çıktığı bölgelerdir. Aşağılara doğru indikçe gerilmeler çekme gerilmelerine dönüşürken, pendentifteki maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.80 \text{ N/mm}^2$ ve maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_{\epsilon} = 0.95 \text{ N/mm}^2$ olmaktadır. Görüleceği üzere, pendentifin yarım kubbesiz kemer tarafındaki bölgede aşırı çekme gerilmeleri oluşmuştur.

Mihrimah Sultan Camii/Üsküdar

Bu sistemde, ana kubbe üç taraftan yarım kubbe ile desteklemiştir. Analiz sonuçlarına göre, ana kubbenin en tepe noktasındaki deplasman, 0.21 mm olurken, yarım kubbesiz kemerlerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 0.15 mm.'dir. Aynı noktadaki yanal deplasman ise, 0.02 mm. dışarıya doğru olmaktadır. Bu kemerin karşısındaki yarım

kubbeli kemerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 0.14 mm. iken, bu doğrultudaki yanal deplasman 0.01 mm ile içeriye doğru olmaktadır. Karşılıklı iki yarım kubbenin bağlı bulunduğu kemerlerin anahtar kesitlerindeki düşey deplasmanlar birbirlerine eşit olup, 0.14 mm. ve yanal deplasmanlar da, 0.01 mm. ile içe doğru yönelmiştir.

Mihrimah/Üsküdar Camisinin; ana kubbesinde oluşan maksimum çekme ve basınç gerilmeleri sırasıyla; $\sigma_c = 0.05 \text{ N / mm}^2$, $\sigma_b = -0.18 \text{ N / mm}^2$ 'dir.

Karşılıklı yarım kubbeyle destekli kemerlerin anahtar kesitlerindeki gerilmeler; yarım kubbenin de etkisiyle ana kubbeyle mesnetlendiği bölgede basınç, alt kısımlarda ise fazla etkili olmayan çekme gerilmeleri olarak ortaya çıkarken, yarım kubbesiz kemerlerin anahtar kesitindeki gerilmeler çekme şeklinde orta bölgede yoğunlaşmıştır. Yarım kubbesiz kemerin karşısındaki yarım kubbeli kemerin gerilme durumu, yarım kubbeli diğer kemerlerle aynıdır. Anahtar kesitinden aşağıya doğru indikçe, çekme gerilmelerinden basınç gerilmelerine değişim gözlenmektedir. Kemerlerde oluşan maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.22 \text{ N / mm}^2$ olurken, maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_c = 0.11 \text{ N / mm}^2$ olmaktadır.

Pendantiflerin ana kubbe ile birleşme bölgeleri aşırı basınç yığılmalarının ortaya çıktığı bölgelerdir. Aşağılara doğru indikçe gerilmeler çekme gerilmelerine dönüşmekte ve kemer ayaklarının arasında kalan küçük bölgede tekrar basınca dönüşmektedir. Pendantifteki maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.18 \text{ N / mm}^2$ ve maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_c = 0.17 \text{ N / mm}^2$ olmaktadır. Görüleceği üzere, cami örtü sisteminde oluşan maksimum basınç ve çekme gerilmeleri kabul edilebilir sınırlar içinde kalmıştır.

Şehzade Cami

Sistem simetrik olup, merkezi ana kubbe dört eşit rijitlikli askı kemerine oturmakta ve dört yarım kubbe tarafından desteklenmektedir. Analiz sonuçlarına göre, ana kubbenin en tepe noktasındaki deplasman, 0.80 mm. olurken, kemerin anahtar kesitinde, ana kubbenin kemere bağlı bulunduğu noktada düşey deplasman, 0.67 mm.'dir. Aynı noktadaki yanal deplasman ise, 0.21 mm. içe doğru olmaktadır.

Şehzade Camisinin; ana kubbesinde oluşan maksimum çekme ve basınç gerilmeleri sırasıyla; $\sigma_c = 0.22 \text{ N / mm}^2$, $\sigma_b = -0.49 \text{ N / mm}^2$ 'dir.

Kemerlerin anahtar kesitlerindeki gerilmeler; yarım kubbenin de etkisiyle ana kubbeyle mesnetlendiği bölgede fazla etkili olmayan basınç, alt kısımlarda ise basınca göre daha etkili çekme gerilmeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Anahtar kesitinden aşağıya doğru indikçe çekme gerilmeleri hakim olup, pendantif yanığında basınç gerilmelerine dönüşmektedir. Kemer ayaklarının pendantifle birleştiği küçük bölgede ise, basınç gerilmelerinde yoğunlaşmalar olmuştur. Kemerlerde oluşan maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.41 \text{ N / mm}^2$ olurken maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_c = 0.24 \text{ N / mm}^2$ olmaktadır.

Pendantiflerin ana kubbe ile birleşme bölgeleri aşırı basınç yığılmalarının ortaya çıktığı bölgelerdir. Aşağılara doğru indikçe gerilmeler çekme gerilmelerine dönüşmekte ve kemer ayaklarının arasında kalan küçük bölgede tekrar basınca dönüşmektedir. Çekme gerilmelerinin hakim olduğu bölge, pendantiflerinin ortasıdır. Pendantiflerdeki maksimum basınç gerilmesi; $\sigma_b = -0.49 \text{ N/mm}^2$ ve maksimum çekme gerilmesi de; $\sigma_c = 0.33 \text{ N/mm}^2$ olmaktadır.

Sonuçların Değerlendirilmesi

Analize esas örtü sistemlerinin matematiksel modelleri oluşturulmuş ve zati yükleri altında statik analizleri yapılmıştır. Her bir sistem için merkezi ana kubbe, pendantif, kemer ve yarım kubbelerin karşılıklı yapısal etkileşimi irdelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre;

Mihrimah Sultan/Edirnakapı Camisi örtü sisteminde, ana kubbe ve kemerlerde oluşan gerilmeler ile deplasmanlar sistemin stabilitesini bozacak mertebede değildir. Ancak pendantifte, 0.5 N/mm^2 olarak verilen çekme emniyet gerilme değeri az da olsa aşılmıştır. Bu bölgede, güvenlik sayısı düşmekte ve kemer eksenlerine paralel çatlakların oluşması ihtimali bulunmaktadır.

Süleymaniye Camisi örtü sisteminde ana kubbe ve kemerlerde oluşan gerilmeler ile deplasmanlar sistemin stabilitesini bozacak mertebede değildir. Ancak pendantifin orta bölgesinde maksimum çekme değerinin, 0.5 N/mm^2 olarak verilen çekme emniyet gerilme değerinden yüksek olduğu görülmüştür. Bu bölgede, güvenlik sayısı düşmekte ve kemer eksenlerine paralel çatlakların oluşması ihtimali bulunmaktadır.

Mihrimah Sultan/Üsküdar Camisi örtü sisteminde ana kubbe, kemerler ve pendantiflerde oluşan gerilmeler ile deplasmanlar sistemin stabilitesini bozacak mertebede olmayıp, kabul edilebilecek basınç ve çekme gerilme değerlerinin çok altındadır.

Şehzade Camisi örtü sisteminde ana kubbe, kemer ve pendantiflerde oluşan gerilmeler ile deplasmanlar sistemin stabilitesini bozacak mertebede olmayıp, kabul edilebilecek basınç ve çekme gerilme değerlerinin çok altındadır. Dört eşit rijitlikli kemere oturan dört yarım kubbeleri bu örtü sistemi gerek gerilme, gerekse deplasman yönünden diğer dörtgen destek sistemi ile desteklenen camilere oranla daha emniyetli taraftadır. Böylelikle, bu sistemin malzeme özelliğine daha uygun, statik olarak daha dengeli olduğunu söylemek mümkündür.

Statik analizleri yapılan mekan örtü sistemlerine ait taşıyıcı strüktürlerin, statik olarak oldukça dengeli olduğu, ortaya çıkan gerilmelerin yapı stabilitesini bozacak mertebelerde olmadığı saptanmıştır. Bu da Sinan'ın mimar olduğu kadar, deneyimden gelen bir bilgi birikimine ve güçlü bir mühendislik sezgisine sahip olduğunu ortaya koyar. Bununla beraber, yapılarıdaki malzemelerin belirli limitlere kadar çekme gerilmelerini karşılayabildiği ve bu yönden de, Sinan'ın devrin yapı malzemesini en uygun biçimde kullandığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Akman, . S., Güner, A., Aksoy, İ., H., 1986. Horasan Harcı ve Betonun Tarihi ve Teknik Özellikleri. II. Uluslar Arası Türk-İslam Kongresi, İ.T.Ü., İstanbul.
2. Bartoli G., Blasi C., 1997. Masonary Structures, Historical Buildings and Monuments. In: Advances in Eartquake Engineering (Volume 3), Computer Analysis and Design of Eartquake Resistant Structures. (Beskos, D. E., Anopnostopoulos, S. A.,-eds) Computational Mechanics Publications, I-50139, Southampton UK, Boston USA
3. Bartoli, G., Blasi, C., 1997. Masonary Structures, Historical Buildings and Monuments. In: Advances in Eartquake Engineering (Volume 3), Computer Analysis and Design of Eartquake Resistant Structures. (Beskos, D. E., Anopnostopoulos, S. A.,-eds) Computational Mechanics Publications, I-50139, Southampton UK, Boston USA.
4. Çakmak, A.S., Moropoulou, A. and Mullen, C. L. (1995). "Interdisciplinary Study of Dynamic Behavior and Earthquake Response of Hagia Sophia", Soil dynamics and Earthquake Engineering, 14, 125-133.
5. Çamlıbel, N., 1988 Sinan Mimarlığında Strüktürün Analitik İncelenmesi, Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yay., 630s. İstanbul.
6. Giordano, A., Mele, E., De Luca, A., 2002. Modelling of historical maso-nary structures: comparison of different approaches through a case study. Elsevier, Engineering Structures. 24 (2002), 1057-1069.
7. Güngör, İ. H., 1988. The Dome in Sinan's Works. In: Proceedings of the IASS-MSU International Symposium, pp. 61-92, İstanbul, Turkey.
8. KOÇAK, A., 1999. Tarihi Yapıların Statik ve Dinamik Yükler Altında Lineer ve Non-Lineer Analizi; Küçük Ayasofya Örneği. Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, Doktora Tezi, 330s, İstanbul.
9. Lourenço, P.B., Vasconcelos, G., Ramos, L., (2001). "Assessment of the Stability Conditions of a Cistercian Cloister", 2nd International Congress on Studies in Ancient Structures, Yıldız Technical University, İstanbul.
10. Lourenço, P.B., (2002). "Computations on historic Masonry Structures", Prog. Structural Engineering Materials, 4, 301-319.
11. Mungan, İ., 1988. The Structural Development of the Ottoman Dome with Emphasis on Sinan. In: Proceedings of the IASS-MSU International Symposium, pp. 105-114, İstanbul, Turkey.

12. Türkmen, M., 1994. Ayasofya, Süleymaniye, Şehzade ve Mihrimah Tipi Cami Örtülerinde Yük Aktarımının Sonlu Elemanlar Metoduyla Çözümle-nip İrdelenmesi. M.S.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 145s, İstan-bul.
13. WILSON, E. L., 1998. Three Static and Dynamic Analysis and Design of Structures, Integrated Finite Element Analysis and Design of Structures, Input File Format. Computers and Structures, Inc., Berkeley, California, USA.
14. Zucchini, A., Lourenço, P.B., " (2002). A micro-mechanical model for the homogenization of masonry", International Journal of Solids and Structu-res, 39, 3233-3255.

Yok Olma Sürecindeki Frig Kaya Anıtları: Tahribatlar ve Sorunlar

Yard. Doç. Dr. Hakan SİVAS

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı /ESKİŞEHİR
hsivas@anadolu.edu.tr

Öz

Frig sanatının, kaya mimarisinin en çarpıcı örneklerini oluşturan Frig kaya fasadları, Friglerin doğayı, doğurganlığı ve bereketi simgeleyen Ana Tanrıçaları Matar Kubileya için yaptıkları en önemli kült anıtlarıdır. Anadolu Kültür Tarihi'nin ünük birer eseri olan bu anıtlar, tuf kayalar üzerine iki boyutlu olarak oyulmuştur. Binlerce yıldır doğanın sert iklim koşullarına karşı inatla direnerek günümüze kadar gelebilen bu anıtlar, bu süreçte olumsuz doğa koşullarının neden olduğu doğal tahribatlarla giderek orijinal görünümlerinden uzaklaşmışlardır. Günümüzde hala hiç bir koruma önlemi alınmadığı için doğanın acımasız gücü anıtları tahrip etmeye devam etmektedir. Bu tahribatı erozyon ve çevrede açılan taş ocakları da her geçen gün hızlandırmaktadır. Son yıllarda definecilerin yaptıkları tahribatlar ise onarılamaz boyutlara ulaşmıştır.

Anahtar sözcükler Frigler, Kaya anıtı, Midas Anıtı, Bahşayış Anıtı, Küçük Kapı Kaya Anıtı, Büyük Kapı Kaya Anıtı

GİRİŞ

Antik batı kaynaklarındaki bilgilere göre Avrupa'da oturdukları sırada *Brygler* ya da *Brigler* adını taşıyan Frigler, Makedonya ve Trakya'dan Boğazlar yolu ile Anadolu'ya göç eden Trak boylarından biridir. Bilim adamlarının çoğu, Frigler'in Trak kökenli bir halk oldukları görüşünde birleşirler. Arkeolojik veriler, Trak kökenli göç hareketinin tek bir dalga halinde olmayıp, İ.Ö. 1200'lerden başlayarak İ.Ö. 8. yüzyıla kadar dalgalar halinde devam ettiğine işaret etmektedir. Frigler'in göçleri ve Anadolu'daki ilk yüzyılları arkeolojik açıdan hala büyük oranda karanlıktır. Bununla birlikte, Eskiçağ yazarlarının verdikleri bilgilerden onların, başlangıçta Troya ve çevresini ele geçirdikleri, zaman içinde Askania Gölü (İznik Gölü) kıyıları ile Sangarios (Sakarya) Nehri Vadisi'ne doğru yayıldıkları anlaşılmaktadır. Frigler, buradan güney ve doğu yönde genişleyerek Anadolu içlerine yayılmaya devam etmişlerdir. İ.Ö. 11. yüzyıla doğru Polatlı yakınlarındaki daha sonra başkentleri olacak olan Gordion'a (Yassihöyük) ulaşan Frigler, İ.Ö. 9. yüzyılın başlarından İ.Ö. 7. yüzyılın başlarına kadar Orta Anadolu'da güçlü bir krallık kurmuşlardır.

Frig Devleti'nin yayılım alanının sınırları kesin olarak saptanamamakla birlikte Kızılırmak Nehri'nin doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası; batıda Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yörelerine kadar etki alanlarını genişlettikleri anlaşılmaktadır. Kızılırmak'ın batısında Ankara, Polatlı yakınlarında Hacıtuğrul-Yenidoğan Höyüğü, Eskişehir yakınlarında Pessinus (Ballıhisar) ve Dorylaion (Şarhöyük); doğuda eski Hitit başkenti Hattuşa, Çorum'un kuzeyinde Pazarlı, Yozgat yakınlarında Alishar ve Kerkenes, Kırşehir yakınlarında Kaman Keleşhöyük önemli Frig merkezleridir. Bununla birlikte Frigler'in siyasi ve kültürel olarak en güçlü oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasındaki Dağlık Frigya olarak tanımlanan bölgedeki Frig Vadileri'dir.

Adını yoğun Frig yerleşmelerinden alan bu vadiler deniz seviyesinden ortalama 1200-1500m yüksektedir ve Üst Miosen'de etkinlik gösteren volkanizmanın ürünü olan kolay işlenebilen, tuf kayalardan oluşmuş plato ve düz tepelerle çevrilidir. Bu vadilerde Frigler'e ait kale tipi yerleşmelerin yanı sıra Frig sanatının, kaya mimarisinin en çarpıcı örneklerini oluşturan Frig kaya anıtları yer almaktadır. Bu anıtlar, Frigler'in doğayı ve bereketi simgeleyen Anadolu Ana Tanrıçaları Matar için yapmış oldukları dini anıtlardır. Frig yazıtları ve sanat eserleri, birbirini onaylar şekilde Friglerce *Matar* yani *Ana* olarak tanımlanan tanrıçanın, Frig halkının *Ana Tanrıçası* olduğunu ortaya koymuştur. *Matar Kubileya* ya da *Matar Areyastin* gibi sıfatlar taşıyan bu tanrıçaya Hitit-Luviler *Kubaba*, Yunanlılar *Meter Megale* ya da *Kybele*, Romalılar ise *Manga Mater* (Büyük Ana) derlerdi. İkonografik olarak temsil edilen tek tanrıça olması, Frig dininde *Matar*'ın tartışmasız en büyük ilahe, tek tanrı olarak saygı gördüğünü gösterir. Bir doğa tanrıçası olarak Matar'ın kutsal alanları için kent dışında, su kaynakları, tarlalar ya da ormanların yakınlarındaki kayalık yerler seçilmiştir. Bu yapılar, ana kayaya oyulmuş fasadlar, basamaklı sunaklar ve nişlerden oluşmaktadır. Bu çalışmamızda Anadolu Kültür Tarihi'nin en özgün kaya yapıları arasında yer alan ve binlerce yıldır doğanın sert iklim koşullarına direnerek günümüze kadar gelebilmiş olan Frig kaya fasadlarının en görkemli örneklerinin geleceğini tehdit eden doğanın ve insan elinin yaptığı tahribatlar ve sorunlar ele alınmaktadır..

Frig Kaya Fasadları: Tahribatlar ve Sorunlar

Tamamen Frig yaratıcı gücünün ürünü olan fasadlar, en güzel ve en anıtsal örnekleri başkent Gordion'da ortaya çıkartılan Frig konutlarının (megaronların) kayaların dik yüzlerine oyulmuş ön cephesini temsil etmektedirler. Üçgen alınlıklı, iki yana eğimli beşik çatı, kareye yakın ön cephe duvarı ve kapıyı simgeleyen, iki kademeli çerçeve içine alınmış dikdörtgen niş, fasadlarda değişmeyen üç mimari bölümdür. Bu cephenin en önemli bölümü, içinde tanrıça heykelinin ya da kabartmasının bulunduğu niştir. Üçgen alınlık ve cephe, çoğu kez geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir. Söz konusu cephe süslemeleri, Frig ahşap

işçiliğindeki bezemelerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Özellikle anıtsal boyutlu fasadlar, ön taraflarındaki geniş avlular, avluya açılan yan mekanlar ve galeriler ile Ana Tanrıça Matar kültüne adanmış, büyük birer kült kompleksi olarak nitelendirilmektedir. Yazılıkaya-Midas Kenti'nde yer alan Midas Anıtı, Frig fasadlarının en büyüğü ve görkemlisidir. Ayrıca, Yazılıkaya-Midas Vadisi'nde, Areyastis Anıtı, Bitmemiş Anıt; Kümbet Vadisi'nde Bahşayış Anıtı; Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı, Aslankaya Anıtı, Büyük Kapı Kaya Anıtı ve Küçük Kapı Kaya Anıtı Frigler'in en etkileyici ve en önemli dini anıtlarını oluşturur. Araştırmacılar tarafından İ.Ö. 8. yüzyılın sonlarından İ.Ö. 6. yüzyılın ortalarına kadar farklı tarihlendirmelerin önerildiği bu anıtlar yapıldıkları zamandan günümüze kadar uzanan süreçte olumsuz doğa koşullarının neden olduğu tahribatlarla giderek esas görünümlerinden uzaklaşmışlardır. Bugün hala hiç bir koruma önlemi alınmadığı için doğanın acımasız gücü anıtları tahrip etmeye devam etmektedir. Bu tahribatı erozyon ve çevrede açılan taş ocakları da her geçen gün hızlandırmaktadır. Son yıllarda definecilerin yaptıkları tahribatlar ise onarılamaz boyutlara ulaşmıştır. Restorasyon, güçlendirme ve korumaya yönelik ciddi projeler hazırlanarak en kısa sürede uygulamaya konulmadığı takdirde bu anıtlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktır.

Yazılıkaya-Midas Anıtı (Resim:1-2)

Midas Anıtı, Eskişehir/Han ilçesi Yazılıkaya köyünün hemen batısında yükselen Midas Kenti platosunun kuzeydoğu eteğinde yer almaktadır. Öne doğru çıkıntı yapan kaya kütesine iki boyutlu olarak oyulmuştur. Alınlığının sol üst kısmında, düzleştirilmiş ana kaya üzerindeki yazıtta geçen Midai kelimesinden dolayı anıta bu ad verilmiştir. Yöre halkı ise üzerindeki yazıtlar nedeniyle ile anıtı, Yazılıkaya olarak adlandırmıştır. Doğuya yönlendirilmiştir. 17m. yüksekliğinde, 16.50m. genişliğindedir. Yerden yüksekliği: 1.20-1.8m.dir. Anıtın işlendiği tüf kütesi 21m. x 22m. x 7.00m. boyutlarındadır. Kaya oluşumundaki eğimin avantajından faydalanılarak öncelikle anıtın işleneceği yüzey düzleştirilmiştir. Böylece, anıtın üst ve sol yan konturunu takip eden doğal bir çerçeve elde edilmiştir. 1936 ve 1937 yıllarında, anıtın önünde yapılan arkeolojik kazılarda ana kayanın üzerinde yer yer 3m. kalınlığa ulaşan dolgu toprağın altından kuzeye doğru meyilli bir

avlu, hemen güneyinde sütunlu bir galeriye ait ana kayaya oyulmuş düzgün bir taban ile 4 adet sütun kaidesi ve fasadın güneyinde bir büyük niş ortaya çıkartılmıştır. T. Sivas'ın son yıllarda anıt üzerinde yaptığı detaylı çalışmaya göre burada anıtsal fasad, üzeri açık bir avlu ve karşılıklı sütunlu iki galeriden meydana gelen, Ana Tanrıçaya adanmış büyük bir açık hava kült kompleksi söz konusudur.

Bu kompleksin odağını oluşturan anıtsal fasad, karşıdan bakıldığında tüm ihtişamı ile insanda büyük bir hayranlık uyandırmaya devam etmektedir. Bununla birlikte yakından incelendiğinde anıtın binlerce yıldan bu yana süregelen doğa tahribatı nedeniyle ciddi malzeme kayıpları ve malzeme ayrılımlarına uğradığı görülür. Anıtın özellikle alınlık kısmı çok tahrip olmuştur: Tepe akroterinin ortasından başlayan derin çatlak iki yana eğimli üçgen alınlığı ikiye bölmüştür. Bu çatlak zaman içinde özellikle don olayına bağlı olarak daha da genişleyip derinleşerek cephe duvarının ortalarına kadar ilerlemiştir. Bu durum, alınlıktaki kabartma ve oyma olarak işlenmiş geometrik bezemelerin tabakalar halinde kopmasına yol açmıştır. Son yıllarda ortadaki çatlağın sol yanında ikinci bir çatlak daha belirginleşmiştir. Cephe duvarının üst kısmından başlayan bu çatlak, kesintisiz olarak anıtın tabanında, ana kayada da devam etmektedir. Anıtın yüzeyinde gözlenen çok sayıda kılcal çatlaklar ise volkanik tüfün donma erime olayı karşısındaki hassasiyetine bağlı olarak her geçen gün genişlemekte ve çatlakların kesişmeleri sonucunda meydana gelen üçgen ayrılımlarla anıtın yüzeyinde malzeme kayıpları meydana gelmektedir. Alınlığın yanı sıra kayalık zeminde biriken yağmur ve kar suları nedeniyle anıtın alt kısmı da ciddi şekilde tahrip olmaktadır. Bu bölüm, kayadaki tuzlanmaya bağlı olarak her geçen yıl biraz daha aşınmaktadır. Aşağıdan yukarıya doğru anıtın içine işleyen nem, yan çerçevelerin alt kısmı ile nişin özellikle sol yanındaki bezemeleri çok tahrip etmiş, bu kesimlerde tabakalar halinde malzeme kopmalarına neden olmuştur. Ayrıca, daha yukarıdaki kayalardan koparak anıtın yer aldığı kaya kütesinin arkasına düşen büyük kaya bloğunun anıta arkadan yaptığı basınç da anıt için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Anıta yönelik insan eli ile yapılan tek tahribat niş içindedir. Nişin arka duvarı ve tabanı kaba bir şekilde kayanın içine doğru oyulmuştur.

Frig kaya sanatının en çarpıcı örneğini oluşturan bu anıt için başlatılan tüm koruma ve onarım projeleri, ne yazık ki başlangıç aşamasında yarım bırakılmış ve anıt şimdilik kaderine terk edilmiştir. Anıt ile ilgili ilk proje çalışmaları, Eskişehir Valiliği'nin 2.12.1981 gün ve 1882 sayılı yazıları ile Anadolu Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi Öğretim üyelerinden oluşan bir ekip ile başlamıştır. Yerinde yapılan ilk incelemelerden sonra bir rapor sunulur; İkinci çalışma Anadolu Üniversitesi'nin girişimleri ile 1983 yılında gerçekleştirilmiştir. Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal başkanlığında çeşitli üniversitelerden oluşturulan bir heyet, anıtı yerinde inceler ve yapılması gerekli işlerle ilgili bir rapor hazırlar; Üçüncü çalışma, 1988 yılında Eskişehir Valiliği'nin başkanlığında başlatılmıştır.

Konu ile ilgili ilk inceleme raporları valilik makamına sunulduktan sonra Eskişehir Valiliği ile Orta Doğu Teknik Üniversitesi arasında 88-02-01-05 kod numaralı *Midas (Yazılıkaya) Anıtı'nın Fotogrametrik Belgelenmesi* konulu bir proje sözleşmesi imzalanır. Ancak bu proje uygulamaya koyulmaz. Son olarak 1994 yılında Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'nün isteği üzerine Anadolu Üniversitesi adına Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü *Midas Şehri ve Yazılıkaya Köyü Koruma ve Çevre Düzenlemesi* adı altında bir proje hazırlamıştır. Proje dosyası 1995 yılında Kültür Bakanlığı Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na teslim edilmiş, ancak bir sonuç alınmamıştır.

Bahşayış / Bahşiş Anıtı (Resim:3-4)

Bahşayış Anıtı, Eskişehir/Seyitgazi ilçesi Gökbahçe köyünün 1 km. güneybatısında, Koca derenin batı kıyısındaki kayalık yamaçta yer almaktadır. İsmi, köyün eski adı olan Bahşayış'den almıştır. Yöre halkı ise anıtı Yazılıkaya ya da Bahşiş Çeşmesi olarak adlandırmaktadır. Doğuya yönlendirilmiştir. Yüksekliği 5.30m.; genişliği 3.45m., yol seviyesinden yüksekliği 13m.dir Anıtın işlendiği tüf kütlesi 5.30m. x 3.42m. x 3.80m. boyutlarındadır. Hafifçe dışa taşkın beşik çatısı ve yan duvarları ile karşıdan bakıldığında adeta üç boyutlu bir eve benzemektedir.

Bu anıtta da kuzey ve güney yan yüzlerde ana kayadan başlayan derin çatlaklar cephede de devam ederek yapıyı yatay olarak ikiye bölmüştür. Cephe duvarının özellikle alt kısmındaki bezemeler ile nişin tabanı ise çok aşınmıştır. Bunun nedeni, anıtın çevresinde biriken yağmur ve kar sularının zeminde meydana getirdiği rutubet ile topraktaki tuzun, kapiler etki ile üst kısımlara kadar işleyerek anıtın bünyesini etkilemesidir. Yağmurlu mevsimlerde yamacın üst kısmından aşağıya doğru akan sel suları da anıt için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır.

Anıtın yakın çevresinde bulunan kaya kütleleri, sel suları ile yamaçtan aşağı yuvarlanmaktadır.

Maltaş / Malkaya Anıtı (Resim: 5)

Maltaş Anıtı, Afyonkarahisar/İhsaniye ilçesi Köhnüş Vadisi'nin güneybatı köşesinde, vadiyi batıdan sınırlayan Akkuş Yuvası Kayaları'ndan biri üzerinde yer almaktadır. Vadi içinden Kayıhan beldesine bağlanan toprak yolu 1.1km. takiple anıtın yanına ulaşılır. W.M.Ramsay, anıtı 1881 yılında, bölgedeki ilk incelemeleri sırasında hemen hemen tamamen toprakla örtülü olarak bulmuştur. Dolgu toprak belli bir seviyeye kadar kaldırılarak anıtın yaklaşık yarısı ortaya çıkartılmıştır. İçinde hazine saklı olduğuna inanıldığı için yörede Maltaş/Malkaya adıyla tanınır. Güneydoğuya yönlendirilmiştir. 9.60m. (toprak üstünde görülen kısmın yük: 5.00m.) yüksekliğinde, 10.30m. genişliğindedir. Fasadın büyük bir bölümü -ilk bulunduğu yıllardaki gibi- toprakla örtülüdür. Araştırmacılara göre bu dolgu, vadi tabanının milattan önceye dayanan çok eski bir dönemden itibaren alüvyonla yükselmesi sonucu meydana gelmiştir. Yakl. 4-4.50m. kalınlığındaki toprak tabakasını kaldırmak için farklı zamanlarda anıtın önünde temizlik kazıları yapılmıştır. Bu çalışmalarda fasadın ekseninde yer alan nişin üst seviyesine kadar cephe duvarının önü açılmıştır. Altından taban suyu çıkmaya başlayınca kazı, sadece nişin önünde sürdürülerek nişin tabanına ulaşılmıştır. Kazılar sonunda suyun cephe bezemesini tahrip etmemesi için kazı çukuru tekrar toprakla doldurulmuştur. Bugün, çizimler dışında, sadece bu fotoğraflardan anıtın genel görünüşü hakkında bir fikir sahibi olunabilmektedir. Bugünkü vadi tabanının yak. ol. 3-4m. altından geçen taban suyu nedeniyle fasadın tamamen ortaya çıkartılması çok güçtür.

Anıtın toprak altında kalan kısmı fotoğraflardan görüldüğü kadarıyla çok tahrip olmuştur. Sürekli nemli ortamda kalan bezemeler silinmiş, kaya erimeye

başlamıştır. Toprak üstünde görünen kısım da çok sağlam durumda değildir. Çatı örtüsünü perdeleyen üst pervazların sol yanı -ve eğer varsa akroter-kırılmıştır. Burada, 2m. genişliğinde ve 1.20m. derinliğinde bir oyuk mevcuttur. Ayrıca, cephe duvarı, sağ üst köşeden başlayan doğal bir çatlakla çapraz olarak iki parçaya bölünmüştür. Bunlara ilâve olarak tütün taban suyunu bir sünger gibi emmesi nedeniyle fasad devamlı nemlidir Bezemeler ve sol çerçevenin hemen altında yer alan yazıt, havanın yanı sıra özellikle nemin etkisiyle her geçen gün biraz daha aşınmaktadır.

Aslan Kaya Anıtı (Resim: 6-7)

Aslan Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili Döğler beldesinin 4km. güney doğusunda, Döğler - Üçlerkayası köy yolunun hemen batısındaki kaya kütlelerinden biri üzerindedir. Emre Gölü'nün suları ile beslenen verimli Döğler Ovası'na hakim konumuyla uzaklardan dahi tüm görkemiyle görülebilmektedir. Üzerindeki büyük aslan kabartmaları nedeniyle yörede Aslan Kaya adıyla tanınan anıt, literatüre de aynı adla geçmiştir. Güneydoğuya yönlendirilmiştir. 7.15m. yüksekliğinde, 6.60m.genişliğindedir.Yerden yüksekliği 2.75 m.dir. Anıtın işlendiği kaya kütlesi yak. ol. 15m. x 6.60m. x 4.20 m. boyutlarındadır. Sivri tepesi adeta bir miğfer sorgucunu anımsatan kayanın, yan yüzleri tepeden itibaren önce eğimli, sonra aşağı doğru dik bir şekilde kesilerek düzeltilmiştir. Böylece, fasad, karşıdan ve yandan bakıldığında hem olduğundan daha uzun ve ince, hem de Bahşayış Anıtı gibi üç boyutlu bir yapı izlenimi vermektedir. Bu yüzlere hayvan kabartmaları işlenerek bu etki daha da kuvvetlendirilmiştir. Sağ yan yüzde, arka ayakları üzerinde fasada doğru yönelmiş devasa bir aslan kabartması, sol yan yüzde bugün artık tanınmayacak kadar aşınmış olan dört bacaklı bir hayvan bulunmaktadır.

Bu anıt, kaya fasadlarının dinsel işlevini bir ölçüye kadar anlamamıza yardımcı olan ünik kapı konstrüksiyonu ve zengin kabartmaları ile bütün Frig fasadları içinde özel bir yere sahiptir. Bu anıtta yapının odağı konumundaki niş, iki kademeli bir çerçevenin gerisinde arka duvara doğru genişlemektedir. Her iki yanında ana kayadan yontulmuş, içeri doğru açılan karşılıklı iki kapı kanadı bulunmaktadır. Ahşap asıllarından kopya edilen kapı konstrüksiyonunda, bütün elemanlar yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Kapı hizasında arka duvarda karşılıklı iki aslan arasında ayakta duran Ana Tanrıça *Matar* kabartması yer almaktadır. Burada ana tanrıça heykelinin bulunduğu tapınağın içi bütünüyle görülmektedir. Tapınağın çift kanatlı kapısı ardına kadar açılarak aslında Frig fasadlarının gizemi de bir anlamda gözler önüne serilmektedir. Burada sürekli bir epifani olayı söz konusudur.

Fasadın alt kısmı, tüf katmanındaki (1 m.-1.50 m. kalınlığında) kumtaşı tabakasında kesilmektedir. Tüfe göre daha yumuşak ve dayanıksız olan bu tabaka, zaman içinde aşınarak anıtın altında yatay bir oyuk meydana getirmiştir. Frigli taş ustaları, fasadı bu tabakaya kadar işlemiştir. Bir başka deyişle anıt, en azından bugünkü zemin seviyesinden yak. ol. 3.00 m. yüksekte sona ermektedir. Bu anıt da doğa koşulları karşısında her geçen gün biraz daha aşınarak özelliklerini yitirmektedir. Alınlıktaki figüratif kabartmalar ve cephedeki geometrik bezemeler günümüzde ancak uygun ışık ortamında seçilebilmektedir. Ancak, anıtın geleceğini tehdit eden asıl tahribatlar son yıllarda defineciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Alınlık ve duvar yüzeyinde, patlayıcı yerleştirilmek için açılan irili ufaklı çok sayıda delik mevcuttur. 1993 yılında niş çerçevesi ve cephe duvarının sağ yanı bu teknikle patlatılarak yak. 1 m. çapında, 0.70 m. derinliğinde geniş bir çukur meydana getirilmiştir. 2006 yılında ise niş içindeki ana tanrıça ve aslan kabartmaları dinamit ile patlatılarak büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

Büyük Kapı Kaya Anıtı (Resim:8-9)

Büyük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili Döğler beldesinin 6 km. Aslankaya Anıtı'nın 1.8 km. güneydoğusundadır. Döğler'den Üçlerkayası köyüne giden toprak yolun kuzeyinde, yola yak. ol. 50 m. mesafedeki kaya kütlelerinden biri üzerine oyulmuştur. Yörede üzerindeki kabartma geometrik bezemeleri nedeniyle Halılı Kaya olarak tanınmaktadır. Batıya yönlendirilmiştir. Yüksekliği 2.90 m.,

genişliği: 7m., yerden yüksekliği 1m.'dir. 4m. x 7m. x 4.50m. boyutlarındaki tuf kütlesinin batı yüzüne, fasadın sadece nişli alt bölümü işlenmiştir Nişin içinde ana tanrıça kabartması yer alır. Ön tarafında geniş, yüksek bir platform vardır. Ayakta duran Ana Tanrıça Matar, nişin arka duvarı önünde, cepheden yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Başında, yüksek silindirik bir polos vardır. Başlık, tavana değer. Yüzü tamamen tahrip olmuştur. Uzun elbisesinin dış konturları bellidir. Eteğin altından dışarı doğru çıkan ayak uçları gösterilmiştir

Anıtın yüzeyi çok aşınmiştır. Bezemeler ancak uygun ışıkta görülebilmektedir. Yakın bir zamanda, akroterin ortası defineciler tarafından patlayıcı yerleştirilmek için oyulmuştur. Son olarak 1996 yazında tanrıça kabartması dinamitle patlatılarak gövdesinde derin bir oyuk açılmıştır. Son olarak bu kabartmadan geri kalanlarda dinamitlenerek nişin ortasında büyük bir delik açılmıştır.

Küçük Kapı Kaya Anıtı (Resim:10)

Küçük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar ili Döğer beldesinin 2.7km. güney doğusundadır. Döğer'den Üçlerkayası köyüne giden toprak yolun batısında, yola yak. ol. 300m. uzaklıktaki kaya kütlelerinden biri üzerinde yer almaktadır. Kuzeye yönlendirilmiştir. Yüksekliği (çatının korunan kısmından son basamağa kadar) 3.85m., genişliği 1.45m.dir. Anıtın işlendiği kaya kütlesi 5.20m. x 6m. x 2.95 m. boyutlarındadır. Dikdörtgen niş içinde Ana Tanrıça Matar kabartması yer almaktadır. Ön tarafında üç basamakla çıkılan bir platform vardır.

Anıt, 1987'de dinamitle patlatılarak büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Kopan çatı ve cephe duvarına ait kabartmalı parça, anıtın hemen yanı başına devrilmiştir. Ayrıca, cephe duvarı boydan boya çatlamıştır. Tanrıçanın sağ yanında alt alta açılmış derin iki dinamit deliği, utanç verici cehaletin kanıtlarıdır. Kopan parçanın, daha küçük parçalara ayrılmadan yerine yapıştırılması gerekir.

Anıtlardaki Tahribat ve Sorunların Genel Değerlendirmesi

Yukarıda kısaca tanımlanan Frig fasadlarında meydana gelen hasar ve bozulmalarda ana etken, anıtların işlendiği tuf kayaç yapısının fiziksel ve mekanik özellikler bakımından zayıf olmasıdır. Bu durum anıtların atmosferik koşullardan olumsuz etkilenme oranının yüksek olmasında en büyük faktörü oluşturmaktadır. Hiçbir koruma önleminin olmadığı açık alanlarda binlerce yıldır devam eden bu olumsuz etkileşim anıtlardaki doğa tahribatının son yıllarda artan asit yağmurları ve hava kirliliğinin de etkisi ile ciddi boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Yağmur ve eriyen kar sularının anıtların yüzeyini ıslatması, kış aylarındaki donma ve havanın ısınması ile erime olayları, kaya yapısındaki doğal çatlakların anıtların içine doğru ilerlemesini hızlandırmakta; kaya yüzeyindeki ince kılcal çatlakların ise zaman içinde genişerek tabakalar halinde kopmasını ve ayrılmasını kolaylaştırmaktadır. Bölgenin tektonik hareketler bakımından riskli olması nedeniyle özellikle derin çatlaklar anıtların statik konumları bakımından ciddi bir sorun olup, deprem anında anıtların yıkılma olasılığını artırmaktadır. Doğal koşulların giderek hızlandırdığı hasar ve bozulmaları tamamen ortadan kaldırmak imkansızdır. Ancak modern teknolojinin tüm imkanları kullanılarak güçlendirme, restorasyon ve korumaya yönelik disiplinler arası işbirliği ile bu tahribat sürecini durdurmak ya da yavaşlatmak mümkündür.

Son yıllarda, birbirine yakın konumlardaki Küçük Kapı Kaya ve Aslankaya anıtlarından sonra, Büyük Kapı Kaya Anıtı'nın da defineciler tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş olması, bölgede eski eserlere yönelik kültür katliamının gerçekten çok ciddi boyutlara ulaştığını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Bu sorunun çözümü ise eğitimidir.

Toprağın, bereketin simgesi Ana Tanrıça *Matar Kubileya*'nın anıtları binlerce yıldır doğaya karşı verdiği mücadeleyi ne yazık ki cehalet karşısında kaybetmek üzeredir. Anıtlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Kaynaklar

Berndt, D. (2002) *Midasstadt in Phrygien*. Mainz am Rhein.

Chaput, E.(1941) *Phrygie, Exploration archéologique I, Géologie et géographie physique*, Paris

Çapar, Ö (1971-1978), «Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı», *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, s.167-190

Çapar, Ö. (1971-1978) «Anadolu'da Kybele Tapınımı», *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29/1-4, s. 191-210

Francovich, de G. (1990) *Santuari e Tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia*, Rome.

Gabriel, A. (1952) *Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les fouilles*, Paris.

Gabriel, A. (1965) Phrygie, Exploration archéologique IV. La Cité de Midas, Architecture, Paris.

Haspels, C. H.(1971) The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments, I:The Text; II:The Plates,Princeton,NewJersey.

Mellink, M. J. (1991)"The Native Kingdoms of Anatolia", Cambridge Ancient History, vol.III/2, s. 619-665.

Naumann, F. (1983) Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst, Tübingen, 1983

Sevin, V. (1985) "Frigler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,cilt.2,İstanbul, s. 248-274.

Sevin, V. (2003) Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İstanbul.

Sevin, V. (2001) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.

Tüfekçi Sivas,T. (1999) Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir.

Young, R.S.(1962)"Gordion: Phrygian Construction and Architecture: II", Expedition, 4/4, s. 2-12.

Frig Vadilerinde Geçmiş Yolculuk: Friglerden Türk Dönemine Uzanan Kültürel Miras

Doç. Dr. Taciser TÜFEKÇİ SİVAS

Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ESKİŞEHİR
0.222.3350580-6080-6084 • tsivas@anadolu.edu.tr

Öz

Birçok uygarlığın değerli kültür hazinelerini barındıran Anadolu toprakları, bu özelliği ile dünyadaki ender açık hava müzelerinden biri olarak haklı bir üne sahiptir. Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar il sınırları içinde yer alan Frig Vadileri de bu açık hava müzesinin tarih, kültür ve doğa turizmi potansiyeline sahip en güzel bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Anadolu'nun güçlü Demir Çağ Krallıkları'ndan Frigler'in ana yayılım bölgesi içinde kalan Frig Vadileri, Frig kültür kalıntılarının yanı sıra, Prehistorik çağlardan Osmanlı dönemine kadar kesintisiz iskanı kanıtlayan tarihi ve kültürel değerleri bünyesinde barındırmaktadır. Yüksek kaya platoları üzerinde kurulmuş olan kaleler, kült anıtları, kaya mezarları, kaya kiliseleri, çok katlı kaya mekanları, külliye, tekke, türbe ve mezar taşlarından oluşan bu eserler, bölgenin sert iklim koşullarına karşı inatla direnerek günümüze kadar gelebilmiştir. Doğanın tahribatlarına son yıllarda definecilerin anıtları yok etmeye yönelik faaliyetleri eklenmiştir. Cehalet ve ilgisizlik yüzünden ne yazık ki bu anıtlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Frig Vadilerinin kültürel değerleri, geniş katılımlı bir proje çerçevesinde bir an önce koruma altına alınarak bir açık hava müzesi olarak kültür turizmine açılmalıdır.

Anahtar sözcükler Frig Vadileri, Frigler, Kült Anıtları, Kaya Mezarları, Kaya Kiliseleri

GİRİŞ

Anadolu toprakları, uygarlığın ilk adımlarının atıldığı, uygarlık tarihi boyunca yerli ve yabancı halkların kaynaşmasıyla oluşan birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir yarımadadır. Anadolu Uygarlıkları olarak tanımlanan bu kültür mozayikinden günümüze kalan eşsiz kültür mirası, Anadolu'ya dünyadaki ender açık hava müzelerinden biri olmak gibi haklı bir ün kazandırmıştır. Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar il sınırları içinde yer alan Frig Vadileri de bu açık hava müzesinin tarih, kültür ve doğa turizmi potansiyeline sahip en güzel bölümlerinden birini oluşturmaktadır.

Anadolu'nun güçlü Demir Çağ Krallıkları'ndan Frigler'in ana yayılım bölgesi içinde kalan bu vadiler, 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı gezgin ve araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Belli aralıklarla günümüze kadar devam eden bu araştırmalarda, başta Frig kültür kalıntıları olmak üzere vadilerin Frig dönemi sonrasındaki tarihi ve kültürel kimliğine ışık tutan Hellenistik, Roma, Bizans ve Türk dönemlerine ait anıt yapı olarak tanımlayabileceğimiz, çoğu tuf kayalara oyulmuş birçok mimari eser saptanmıştır. Yüksek kaya platoları üzerinde kurulmuş olan kaleler, kült anıtları, kaya mezarları, kaya kiliseleri, çok katlı kaya mekanları, külliye, tekke, türbe ve mezar taşlarından oluşan bu eserler cehalet ve ilgisizlik yüzünden ne yazık ki yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu bildirimizde Frig Vadileri'nde geçmişe doğru kısa bir yolculuk yaparak vadilerin geniş zaman yelpazesi içine yayılan ve bilimsel yayınlar dışında pek bilinmeyen kültürel mirası, özgün örneklerle kronolojik bir sıra içinde tanıttıldıktan sonra bu yapıların gelecek kuşaklara aktarılması konusunda öncelikli olarak yapılması gereken çalışmalar ele alınmıştır.

Frigler ve Frig Vadileri

M. Ö. 1200 yıllarından itibaren Anadolu'ya Trakya ve Boğazlar üzerinden dalgalar halinde giren Trak kökenli Frigler, M.Ö. 9. yüzyılın başlarından M.Ö. 7. yüzyılın başlarına kadar güçlü bir krallık olarak Anadolu'nun M.Ö. 1. bin yıl siyasi ve kültür tarihine damgasını vurmuştur. Etkin bir siyasi güç olarak tarih sahnesinden çekildikten sonra da bu toplumun yaratmış olduğu köklü kültürün çeşitli etki ve izleri, Eski Anadolu'nun kültür ve sanatında Antik Çağ boyunca devam ede gelmiştir. Yoğun Frig yerleşmesine sahne olan Orta Anadolu'nun büyük bir bölümü de Antik Çağ'da Frigya Bölgesi olarak adlandırılmıştır Adını Frigler'den alan Frigya Bölgesi, günümüzde, yaklaşık olarak Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tümünü; Kütahya ilinin büyük bir bölümünü; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimini kapsamaktaydı. Bu geniş sınırlar içinde Frigler'in tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve etkili oldukları kesim, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan ve arkeoloji literatüründe "Dağlık Frigya/Frigya Yaylası" olarak adlandırılan bölgedir. Coğrafyacılar tarafından İç batı Anadolu Eşiği olarak adlandırılan bölge, İç Anadolu'nun batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların düğüm noktasıdır ve tarih boyunca stratejik önemini daima korumuştur. Dağlık Frigya'nın merkezinde Türkmen Dağı silsilesi yer almaktadır. Doğusunu Eskişehir'in Seyitgazi ilçesi sınırlar. Güney ucu Afyon'un İhsaniye ilçesine, batısı Kütahya'nın Sabuncupınar nahiyesi civarına, kuzeyi ise Eskişehir merkez köylerinden Gökçekısık köyü ve çevresine kadar uzanır. Basık fakat geniş bir yayılım gösteren arazi, deniz seviyesinden ortalama 1200-1500m. yüksekliğe sahiptir. Bölgenin özellikle güney ve güneydoğusunda derin vadiler bulunmaktadır. Bu vadiler deniz seviyesinden ortalama 1100-1300m yüksekliktedir ve Üçüncü Zaman'a ait, kolay işlenebilen, yumuşak volkanik tuf kayalardan teşekkül etmiş plato veya düz tepeli dağlarla sınırlıdır.

Bölgenin özellikle savunmaya yönelik iskan tipine olanak sağlayan fiziki çevresi, vadilerin tabanını ve geniş ovaları kaplayan alüvyonlu topraklar, bağlar, bahçeler, tarlalar ve tarımın can damarı olan akarsuların varlığı, halk topluluklarının bölgede prehistorik çağdan başlayarak toprağa bağlanmaları için en uygun ortamı sağlamıştır. Araştırmalar, bölgenin özellikle Frigler tarafından yoğun bir şekilde iskan edildiğini açıkça göstermektedir. Büyük bir bölümü bugün Eskişehir il sınırları içinde kalan Dağlık Frigya Bölgesi'nde, M.Ö.8. yüzyıl ile M.Ö.6. yüzyılın ilk yarısı içinde bir çok Frig kalesi, verimli ovalardaki höyüklerde ise Frig yerleşmeleri kurulmuştur. Ayrıca, Frigler bu topraklarda adeta tek tanrı gibi taptikları Ana Tanrıçaları Matar Kubileya için göz alabildiğince uzanan doğayı sayısız denebileceği ama hep berekete, bolluğa yönelik eylemler için -ister anıtsal, ister küçük fasad, altar ve nişlerden oluşan- gizemli kült anıtlarıyla donatmıştır. Her biri Anadolu kültür tarihinin ünik birer eseri olan bu anıtlar, Frig kültür ve sanatının, kaya mimarisinin en çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır.

Araştırmalar, Dağlık Frigya'daki Frig yerleşmeleri ve kült anıtlarının, birbirini adeta takip eden derin vadilerin çevresinde yoğunlaştıklarını göstermektedir. Frig Vadileri tanımı da bu yoğunluktan kaynaklanmaktadır. Eskişehir'in yaklaşık 75km. güneyinde yer alan Yazılıkaya-Midas Vadisi ve Kümbet Vadisi, daha güneyde Afyonkarahisar'ın yaklaşık 30km. kuzeyinde, Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir il sınırlarının kesiştiği, Türkmen Dağı'nın güneyindeki Köhnüş Vadisi bu vadilerin en önemlilerini oluşturmaktadır. Ayrıca, Eskişehir'in güneybatısında, Eskişehir ve Kütahya il sınırlarının birleştiği, Türkmen Dağı'nın kuzeyinde de Frigler tarafından iskan edilmiş olan küçük vadiler bulunmaktadır.

Friglere Ait Anıt Yapıların Genel Özellikleri ve Frig Anıtları

Frig Vadileri'ndeki özgün Frig yerleşmeleri, yüksek, kayalık platolar üzerine kurulmuş olan kale tipi yerleşmelerden oluşmaktadır. Kalelerde yönetici sınıf oturmaktaydı. Halk ise kalelerin eteklerinde köy niteliğindeki yerleşmelerde yaşıyor olmalıydı.

Frig kaleleri, hem bulundukları vadiye hem de vadiye ulaşan yollara hakim stratejik noktalarda konumlanmıştır (Harita 1). Sarp kayalardan oluşan doğal savunma sistemi bu yerleşmeleri çevreler. Kayaların geçit verdiği kısımlarda, ana kayaya açılmış olan temel yuvalarına yerleştirilen büyük boyutlu taşlarla örülen duvarlar, savunmayı güçlendirmiştir. Rampalı bir yol ya da ana kayaya oyulmuş merdivenler yardımıyla ulaşılan yerleşmelerde, ana kayadan oyulmuş mekanlar, anıtsal ölçekli sarnıçlar, silolar, merdivenli geçitler, önlerinde dini törenlerin yapıldığı kült anıtları ve oda mezarlar bulunmaktadır. Yazılıkaya-Midas Vadisi ve Kümbet Vadisi'nde Akpara Kale, Gökgöz Kale, Pişmiş Kale, Yazılıkaya-Midas Şehri, Kocabaş Kale, Yapıldak Asar Kaya, Kümbet Asar Kale, Frig kalelerinin en özgün örneklerini oluşturur. Köhnüş Vadisi'nde ise Köhnüş Kale, Üçlerkayası Kale, Demirli Kale, Döğer Asar Kaya yerleşmeleri önemlidir. Bu yerleşmeler içinde Yazılıkaya-Midas Şehri, hem boyutları hem de sahip olduğu anıtsal kaya yapıları

ile diğer yerleşmelerden ayrılmaktadır. Midas Şehri, Yazılıkaya Vadisi'ne batıdan ve kuzeyden ulaşan yollara hakim stratejik bir noktada yer almaktadır. Daha yüksekteki Akpara Kale, Pişmiş Kale, Gökgöz Kale ve Kocabaş Kale tarafından koruma alınmış olup, kayaya oyulmuş çok sayıda ve en anıtsal dini yapılarla donatılarak ayrıcalıklı bir konuma yükseltilmiştir. Dini yapıların sayısal yoğunluğu ve en anıtsal örneklerin burada bulunması Frig halkı tarafından bu yerleşmeye bölgenin dini metropolü olarak büyük saygı duyulduğunu göstermektedir.

Frig Vadileri'nde yer alan anıtsal ya da küçük ölçekli kült anıtları, Frigler'in doğayı tüm canlılığı ile simgeleyen Ana Tanrıça Matar Kubileya'ya duydukları derin saygı ve bağlılığın en güzel kanıtlarını oluşturmaktadır. Otantik Frig dini tapınımının somut tanıklarını oluşturan bu anıtlar, ana kayaya oyulmuş fasadlar, idollü basamaklı atlar/sunaklar ve nişlerden oluşmaktadır. Bu anıtlar, tanrıçanın karakteri gereği çoğunlukla yerleşme dışında, ormanlık, ıssız ve gizemli doğanın ortasındaki kayalık alanlarda yer almaktadır. Fasadlar, kendilerine özgü mimari karakterleri ile Frig kaya mimarlığının en özgün ve en etkileyici anıt grubunu oluşturmaktadır. Bu anıtlar, akroterli, üçgen alınlıklı, beşikçatılı Frig megaronlarının kayalara oyulmuş ön cephesini temsil etmektedirler. Bu cephenin en önemli bölümü, içinde tanrıça heykelinin ya da kabartmasının bulunduğu kapı biçimindeki merkezi kaya nişidir. Üçgen alınlık ve cephe, geometrik ve bitkisel motiflerle bezenmiştir. Söz konusu cephe süslemeleri, Frig ahşap işçiliğindeki bezemelerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Özellikle anıtsal boyutlu fasadları, ön taraflarındaki geniş avlular, avluya açılan yan mekanlar ve galeriler ile Ana Tanrıça Matar kültüne adanmış, büyük birer kült kompleksi olarak nitelendirmek gerekir. Bu anıtların en ünlüsünü kuşkusuz ki MIDAI=MIDAS adını içeren yazıtından dolayı "Midas Anıtı" olarak adlandırılan, 17m. yüksekliğinde, 16.50m. genişliğindeki anıt oluşturur. Yazılıkaya-Midas Şehri'nde yer alan Midas Anıtı, Frig fasadlarının en büyüğü ve görkemlisidir. Ayrıca, Yazılıkaya-Midas Vadisi'nde, Areyastis Anıtı, Bitmemiş Anıt; Kümbet Vadisi'nde Bahşayış Anıtı, Köhnüş Vadisi'nde Maltaş Anıtı, Burmeç Anıtı ve Aslankaya Anıtı, Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi yakınlarında Deliklitaş Anıtı, Frig Vadileri'nin görülmeye değer, en etkileyici ve en güzel anıtlarını oluşturmaktadır. Küçük fasadlar, anıtsal fasadlarla aynı mimari ve süsleme özelliklerine sahiptirler. Boyutlarının daha küçük olması ve kaya yüzeyine daha sığ işlenmiş olmalarıyla anıtsal fasadlardan ayrılırlar. Yazılıkaya-Midas Vadisi'nde: Sümbüllü Anıt, Kümbet Vadisi'nde Berberini Anıtı; Köhnüş Vadisi'nde: Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı, Büyük Kapı Kaya Anıtı Küçük Kapı Kaya Anıtı ve Döğer Asar Kaya Anıtı en güzel örnekleri oluşturmaktadır.

İşlevini kısaca tanrıya dua edilen, kurbanlar kesilen, adaklar sunulan kült yapıları olarak tanımlayabileceğimiz altarlar/ sunaklar, Frig kaya mimarlığının fasadlardan sonra en özgün anıt grubunu oluştururlar. Fasadlara göre sayıca daha fazla ve yaygın olan bu anıtlar, alçak kaya kütlelerinden yontulmuş üç boyutlu kaya yapılarıdır. Ön taraflarındaki basamaklarla tanrıçayı simgeleyen yuvarlak başlı, dörtgen gövdeli gizemli tanrıça idollerine ulaşılır. Anıtsal altarların önlerindeki

düz platformlar, açık hava kült törenlerinin gerçekleştirildiği yerlerdir. Bunlara ait en güzel örnekler Yazılıkaya-Midas Şehri'nde, Köhnüş Vadisi'nde ve Kütahya Sabuncupınar nahiyesi yakınlarında Fındık Asar Kaya Yerleşmesi'nde bulunmaktadır. Nişler, mimari elemanlar bakımından farklı gibi görünseler de işlevsel olarak altarlar ile aynı amaca hizmet ederler. Bunlar, genellikle kayaların dik yüzlerinde, ancak kolaylıkla ulaşılabilen yüksekliklerdeki oval veya dikdörtgen siğ oyuklardır. Arka duvarlarında tanrıça heykelciğinin ya da idolünün yerleştirildiği yuvalar yer alır. Yazılıkaya-Midas Şehri'nde ve Köhnüş Vadisi'nde Frig kaya nişlerine ait güzel örnekler bulunmaktadır.

Frig Vadileri'nde, Frig kaya işçiliğinin ulaştığı yetkinliği yansıtan diğer bir anıt grubu oda mezarlardır. Frig kalelerinin kayalık dik yamaçlarına ya da civardaki kayalıklara oyulmuş olan bu mezarlar, ahşabın bolca kullanıldığı Frig konutlarının iç mimarisinin adeta kayaya yansıması olarak tanımlanabilir. Küçük, kareye yakın dikdörtgen bir kapıdan geçilerek girilen mezar odaları, çoğunlukla iki yana eğimli semer dam şeklinde tavanlara sahiptir. Bazı odalarda tavanda mahya kirişi kabartma olarak gösterilmiş, üçgen alınlıklar ve yatay olarak uzanan merteklerle tavan bezenmiştir. Odaların tabanları boş, düz bir alan olarak bırakıldığı gibi, bazı mezarlarda duvarların önlerinde ana kayadan özenle işlenmiş sayıları 1-3 arasında değişen, üzerine cesetlerin yatırıldığı seki şeklinde yataklar yer almaktadır. Yerden ulaşılması güç, dik kaya yüzeylerinde yer alan kaya mezarlarının en anıtsal örneğini Köhnüş Vadisi'nde bulunan Aslantaş Mezarı oluşturmaktadır. Köhnüş Vadisi'ni batı ve güney yönden sınırlayan Aslan Kayalar ve Akkuş Yuvası Kayalıklarının yerden ulaşılabilen dik yüzlerinde 39 adet kaya mezarı daha bulunmaktadır. Burası bilinen en büyük Frig nekropolü olarak haklı bir üne sahiptir. Ayrıca, Yazılıkaya-Midas Şehri'nin yamaçlarında da hem Frig hem de Roma Dönemine ait kaya mezarlarının güzel örnekleri bulunmaktadır.

Frig Vadileri'ndeki Hellenistik ve Roma Dönemi Anıt Yapıları

Arkeolojik ve epigrafik araştırmalar, Dağlık Frigya Bölgesi'nde Hellenistik Dönem (M.Ö.330-30) ve Roma Dönemi (M.Ö.30-M.S. 395) boyunca canlı ve hareketli bir yaşamın devam ettiğini göstermektedir (Harita 2).

Yazılıkaya-Midas Şehri'ndeki kazılar sırasında yerleşmenin batı ucunda tanrıça Agdistis'e ait küçük bir tapınağın kalıntıları ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca, Midas Şehri'nin kuzeydoğu uzantısındaki Kırk Göz kayalığında Geç Hellenistik Dönem'e ait -bugün çok tahrip olmuş- anıtsal bir kaya mezarı bulunmaktadır. Bu mezar, Yazılıkaya-Midas Vadisi'nde Çukurca köyünün 500m. güneybatısındaki Gerdek-kaya anıtsal kaya mezarı ile benzer özelliklere sahiptir. Aynı tip diğer bir anıtsal kaya mezarı, Eskişehir'in güneybatısında Yeni Sofça köyü yakınlarındaki küçük bir vadide yer almaktadır. Mezar, Kilise Mevkii olarak adlandırılan kayalık tepenin Porsuk nehrine bakan kuzey yüzüne işlenmiştir. Her üç mezar da saçaklık ve üçgen alınlığı iki sütun tarafından taşınan bir Dor tapınağının kayalara oyulmuş ön cephesini temsil etmektedir. Anıtsal giriş holünün arkasında iki ayrı kapıdan

girilen mezar odaları yer almaktadır. Tonoz örtülü tavana sahip mezar odalarının yan ve arka duvarlarında ana kayadan yontulmuş arkosoliumlu (kemerli niş) mezar tekneleri yer almaktadır. Bu mezarlar, Roma ve Bizans dönemlerinde bazı ilave ve değişiklikler yapılarak kullanılmaya devam etmiştir. Eskişehir Seyitgazi ilçesi Göcenoluk köyünün kuzeydoğusunda Zahren Deresi Mevkiinde, Hellenistik döneme tarihlenen bir başka kaya mezarı daha vardır. Oda mezar, derin vadiyi sınırlandıran kayalığın yüksek batı yamacına oyulmuştur. Frig kaya fasadlarını anımsatan üçgen alınlıklı bir cepheye sahiptir. Alınlığındaki kabartma geometrik motifler koyu kırmızı renk boyalıdır. Beşik çatılı mezar odasında yan ve arka duvara bitişik üç yatak bulunmaktadır. Bu mezarlar, refah düzeyi yüksek civar şehirlerdeki soylu ailelere ait aile mezarları olmalıdır.

Roma dönemiyle birlikte Anadolu'da başlayan huzur ve refah dönemi Dağlık Frigya bölgesinde de kendisini hissettirmiştir. Bu dönemde, Seyitgazi bölgenin en önemli merkezlerinden biridir. Frig Vadileri'nde yer alan Roma dönemine ait önemli kültür kalıntıları arasında Solon'un mezarı olarak adlandırılan anıtsal kaya mezarı, Köristan nekropolü, Deliklikaya nekropolü, Yapıldak Asar Kaya kaya mezarları, Büyükyayla-Seyrecek ve Fethiye Güllükören nekropolü, Ayazın, Üçlerkayası ve Demirli Kale kaya mezarları sayılabilir.

Frig Vadileri'ndeki Bizans ve Türk Dönemi Anıt Yapıları

Roma İmparatorluğu M.S. 395'te Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılır. Frigya Bölgesi ise M.S. 4-13. yüzyıllar arasında Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer alır. Dağlık Frigya Bölgesi'nde Yazılıkaya-Midas Vadisi ve Kümbet Vadisi ile yakın çevresinde yer alan Seyitgazi (Nakoleia), Bardakçı (Santabaris), Han (Hüsrev Paşa Hanı) ve Kümbet (Metropolis), bölgenin Bizans Dönemi'ne ait önemli merkezlerini oluşturmaktadır (Harita 2).

Seyitgazi ilçesi ve çevresinde günümüze ayakta ulaşan bir Bizans yapısı yoktur. Ancak, bugün Seyid Battal Gazi Külliyesi içinde müzede sergilenen çok sayıda çeşitli Bizans Dönemi mimari elemanları, çevrede bu döneme ait dinsel yapıların varlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca kaynaklarda Aziz Michael Kilisesi'nin varlığından söz edilir. Dinsel toplantı kayıtlarından da anlaşıldığı gibi bu dönemde Seyitgazi önemli bir dinsel merkezdir. Külliye'nin inşa edildiği tepenin karşısında, Kalebayırı olarak bilinen kayalık tepede sadece Bizans kalesinden bazı duvar kalıntıları ayakta kalabilmiştir. Yamaçlarda ise çok sayıda kaya mezarı yer almaktadır. Seyitgazi ilçesine bağlı Şükranlı köyünün doğusunda kayalık yamaçta bir nekropol bulunmaktadır. Bizans Dönemi'ne ait olan mezarlar, haç planlı, üzeri beşik tonoz ile örtülü kaya mezarlarıdır.

Seyitgazi ilçesine bağlı Bardakçı köyü, Eskişehir'den Afyonkarahisar/Emirdağ'a giden Hacı Yolu üzerinde bulunması nedeniyle önem kazanmıştır. Bardakçı'da çok sayıda Roma, Erken Bizans mimari plastik örnekleri, yazıtlar ve harap durumda bir kilise kalıntısı mevcuttur.

Han ilçesi, Seyitgazi-Bardakçı yönünden gelen Hacı Yolu (Osmanlı Döneminde Kervan Yolu) üzerinde yer almaktadır. İlçe merkezinde, çok katlı Bizans yer altı kaya sığınağı ve kaya mezarları ilginçtir. Mezarların düzgün haç planlı mekanları, oyma, kazıma ve kabartma süslemeleri dikkat çeker. İlçedeki evlerin bahçe ve ev duvarlarında devşirme olarak kullanılmış, çok sayıda sütun başlığı, kaidesi, mimari parçalar bulunmaktadır.

Kümbet Vadisi'nin merkezinde yer alan Kümbet Köyü (Metropolis), prehistorik bir höyük üzerinde kurulmuştur. Tunç Çağı, Frig, Roma, Bizans ve Selçuklu dönemi kalıntılarını barındıran bu köyde, höyük üzerindeki Selçuklu kümbetinin girişinde ve duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış zengin Bizans mimari plastiği dikkati çeker. Bu köyün yakın çevresinde yer alan Berberini, Karanlık İnler, Asmacık Tepesi, Körestan ve Ayterek olarak adlandırılan kayalık alanlarda Bizans kaya mezarları ve kiliseleri yoğunluk kazanmıştır. Ayrıca, Kümbet Vadisi'ndeki Seyrecek (Büyükyayla), Fethiye (İnlerönü), Yapıldak Asar Kaya'da yer alan kaya mezarlarından oluşan nekropol alanları, kaya kiliseleri ve kaya mekanları, Yazılıkaya-Midas Vadisi'ndeki yedi katlı Bizans yerleşmesi Doğanlıkale, Bizans Dönemi'nin önemli kültür kalıntılarını oluşturmaktadır. Köhnüş Vadisi ve civarında Afyon İhsaniye ilçesine bağlı Ayazin ve Beyköy köyleri ile Döğler kasabası Bizans Dönemi kaya kiliseleri ve şapelleri, kaya mezarları ve kaya yerleşmelerinin yoğun olarak bulunduğu ana merkezlerdir.

Ayazin köyü, Afyonkarahisar'ın yaklaşık 30km. kuzeyinde, İhsaniye ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır. Köyün girişinde ve çevresinde Asma Evleri, Avdilas Kale ve Bedesten olarak adlandırılan kayalık mevkilerde Bizans dönemine ait kaya kiliseleri yer almaktadır. Özellikle köyün girişindeki kaya kilisesi bölgenin en ilginç ve sağlam durumda sayılabilecek Orta Bizans Dönemi yapısıdır. Dört destekli kapalı Yunan haçı planındaki kilisenin ana apsisi üçüz pencerelidir. Döğler kasabasının yakın çevresinde Memiç kaya, Urumkuş, Döğler Asar Kaya, Üçler Kayası, Nallıkaya, Kadı Kaya olarak adlandırılan kayalıklarda da Bizans Dönemi'ne ait kaya mekanları ve kaya kiliseleri yer almaktadır.

13.yüzyıldan itibaren Dağlık Frigya Bölgesi'nde görülen Türk Dönemi imar faaliyetleri 17. yüzyıla kadar devam etmiş, bu yüzyıldan sonra özellikle 19. yüzyılda bölgenin ulaşım ağı içerisindeki önemini yitirmesi ile birlikte bir durgunluk dönemine girmiştir. Bölgede Türk Dönemi'ne ait anıtsal ölçekli yapıların başında Eskişehir Seyitgazi ilçesinde yer alan Seyid Battal Gazi Külliyesi gelmektedir. Külliye, ilçe merkezinin güneybatısında Üçler Tepesi'nin doğuya bakan yamaçlarında kurulmuştur. İslam menkibelerinin önde gelen isimlerinden Battalgazi'nin 718-740 yılları arasında Arap-Bizans savaşlarında şehit olduğu kabul edilen yerde bulunan Külliye, türbeler, cami, tekke, medrese ve imaretten oluşur. Külliye'nin çekirdeğini oluşturan türbe ve cami Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'ın annesi Ümmühan Hatun tarafından 13. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır. 15. yüzyılın son çeyreği ve 16. yüzyılın ilk çeyreğinde hem mescit hem de türbe

onarım görmüş ve külliyei oluşturan diğer yapılar yaptırılmıştır. Seyid Battal Gazi Vakfı tarafından bakımı yapılan külliye sağlam ve ziyarete açıktır.

Sücaattin Veli Külliyesi, bölgedeki bir başka önemli külliye. Bu külliye, Seyitgazi ilçesine yaklaşık 6 km. uzaklıkta Aslanbeyli köyünde bulunmaktadır. Çevresi duvar ile çevrili bir avlu içerisinde yer alan külliye bir Sücaattin Veli'ye, diğeri Demirtaş Paşa'ya ait iki türbe, bir minare, bir cami, bir havuz ve bir imaret bulunmaktadır.

Han ilçe merkezinde Sadrazam Hüsrev Paşa Vakfı'na ait külliye günümüze kalmış olan cami, hamam ve çeşme yapıları bulunmaktadır. Hamam binası, sağlam olmakla birlikte terk edilmiş ve bakımsız durumdadır. 17. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen cami, bölgenin görsel etki uyandıran en anıtsal örneklerindendir.

Kümbet köyünde ise bir hazire içinde Himmet Baba Kümbeti bulunmaktadır. 13. yüzyıla tarihlenen yapı, dıştan sekizgen gövdeli, içeriden daire planlıdır ve üzeri tuğladan piramidal külah çatı ile kapatılmıştır. Yapının etrafındaki hazirenin mezar şahideleri üzerindeki kitabelerden Osmanlı dönemine kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kümbet köyünün yaklaşık 14km. doğusunda yer alan Gökçe-güney köyünde ise 19- 20. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen eski köy mezarlığında üzeri kazıma tekniği ile yapılmış bezemeler içeren mezar taşları dikkat çekicidir. Mezar taşlarının üzerine işlenen servi, ibrik, tabanca, tüfek, minare ve geometrik motiflerin yanı sıra Bugdüz, Dodurga, Beydili gibi Oğuz boylarının damgaları bulunmaktadır. Ayrıca kavuklu ve saçları işlenmiş kadın başı şeklindeki şahideler de ilginçtir.

Frig Vadileri'nin Kültür Turizmi Bakımından Genel Değerlendirilmesi ve Öneriler

Frig Vadileri, prehistorik çağlardan başlayarak tarihin akışı içinde Frig, Hellenistik, Roma, Bizans ve Türk dönemlerine ait çok değerli kültür kalıntılarını bünyesinde barındıran önemli vadilerdir. Kültürel değerlerin yanı sıra, bu vadiler Kappadokya'daki volkanik peri bacaları benzeri ilginç jeolojik ve jeomorfolojik oluşumları, zengin faunası ve florası ile özel fiziki niteliklere sahiptir. Bir başka deyişle Frig Vadileri'nde doğal ve tarihi çevre iç içedir ve bu eşsiz güzellikler bir bütün olarak Frig Vadileri'nde karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Eskişehir'i Seyitgazi üzerinden Afyonkarahisar'a ve Antalya'ya bağlayan modern karayolu bu vadilerin çok yakınından geçmektedir. Ana yola bağlanan stabilize köy yolları ile vadilere ikolaylıkla ulaşılmaktadır. Yukarıda kısaca tanıttığımız anıt yapıların tamamına yakını ya "Terkedilmiş, ölü, tarihi çevre" olarak nitelendirilen, iskanın son bulunduğu yerleşim alanlarında ve eteklerinde ya da yerleşmelerin dışında ıssız alanlarda, koruluklarda bulunmaktadır. Özellikle, yumuşak, kolay ufalanabilen volkanik tüf kayalara oyularak işlenmiş olan anıtlar, binlerce yıldır doğanın sert iklim koşullarından olumsuz yönde etkilenmektedir. Ayrıca son yıllarda giderek artan definecilerin tahribatları da anıtlara öldürücü darbeler vurmaktadır. Her

biri Anadolu Kültür Tarihi'nin ünik birer eseri olan, ülkemizin gerek tarihi gerekse turizm açısından en önemli kültür varlıklarını oluşturan anıtlar, cehalet ve ilgisizlik yüzünden yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu anıtlar, içinde bulundukları doğa ile birlikte ivedilikle koruma altına alınarak, Frig Vadileri'nin bir açık hava müzesi olarak kültür turizmine kazandırılması gerekir.

Ülkemizde ilk kez "Van Kalesi ve Eski Van Şehri" ve "Mersin Yumuktepe" Tarihi-Milli Park Projelerini hazırlayarak kısmen uygulamaya koyan değerli hocamız sayın Prof. Dr. M. Taner Tarhan'ın deyişiyle: "Doğa güzellikleriyle kaynaşmış kültür mirası ve binlerce yılın derinliklerinden seslenip, ders veren tarih, uzay çağına ulaşmış, ancak gerilimleri ve problemleri gittikçe artan insanlığın, 21. yüzyıl insanının iç dünyasını dinlendirebileceği kaçış noktaları olacaktır..." (Arkeoloji ve Sanat Dergisi, sayı:38/39,1988, s. 22). Bu bağlamda tarihin en eski çağlarına kadar uzanan kültür mirasını korumak, bir insanlık görevi ve uygar olmanın bir kanıtıdır. Sahip olduğumuz değerli kültür mirası korunur değerlendirilirse gerek iç gerekse dış turizm açısından ülkemiz ekonomisine büyük destek ve katkılar sağlayacaktır.

Frig Vadileri, sahip olduğu doğal ve kültürel değerlerin yanı sıra, ülkenin her yanından ulaşılabilen bir geçit bölgesinde yer alması, ulaşım kolaylığı, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ve başkent Ankara'ya olan yakınlığı nedeniyle Tarihi-Milli Park Projesi kapsamında değerlendirilerek kültür turizmine açılmaya aday en uygun merkezlerdendir. Böyle bir projenin hayata geçirilmesi ile bölgeye gelecek olan yerli ve yabancı turistler, hem bölge illerinin ve yöre halkının ekonomik ve kültürel yaşamına büyük hareket getirecek hem de ülke ekonomisine büyük katkılar sağlayacaktır.

Öneriler

Frig Vadileri Tarihi Milli Park Projesi, Frig Vadileri'ndeki eserlerin son durumlarının tespit ve tescili, bilimsel açıdan incelenmesi, korunması ve bölgeye gelen kişileri yönlendiren bir program çerçevesinde sergilenmesine yönelik çalışmalardan oluşmalıdır. Hiç kuşkusuz korunan, ortaya çıkartılan ve sergilenen kültür mirası, turizm sektörünün can damarıdır. Bu bağlamda proje: 1-Hazırlık aşaması, 2- Öncelikli, kısa vadede gerçekleştirilmesi gereken çalışmalar 3-Uzun vadede yapılacak çalışmalar olmak üzere üç etaplı bir program çerçevesinde ele alınabilir.

Hazırlık Aşaması:

1. Bölgenin tarihi, kültürel, doğa ve turizm potansiyeli hakkında ayrıntılı raporların hazırlanmasına yönelik olarak bir bilimsel çalışma kurulunun oluşturulması; Bu kurul, alanında uzman, bölgede bilimsel çalışmalar yapan akademisyenler (arkeolog, sanat tarihçisi, tarihçi, mimar, şehir plancısı, inşaat mühendisi, restoratör, sosyolog, halk bilimci, orman mühendisi, jeolog, fo-

toğraf uzmanı, topograf), ilgili illerin arkeoloji müzelerindeki araştırmacılar ve Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlarından oluşturulabilir,

- 2- Kuruldan gelecek raporların doğrultusunda arazide durum tespiti yapılarak, proje kapsamına alınacak alanın kesin sınırlarının belirlenmesi. Bu alan içindeki anıt yapıların mevcut durumlarının belgelenmesi. Koruma, restorasyon ve çevre düzenlemesi projelerinin hazırlanması,
- 3- Çalışma kapsamındaki alanın hava fotoğrafı ve uydu görüntülerinin alınması, topografik haritalarının çıkartılarak ören yerleri ve anıt yapıların harita üzerine işlenmesi.
- 4- Topografik harita ve uydu görüntüleri üzerinde kültür turizmüne yönelik gezi parkurlarının, dinlenme ve konaklama tesislerinin yerlerinin belirlenmesi,
- 5- Bakanlık, ilgili il valilikleri ve belediyeler ile turizm yatırımcılarına proje hakkında yerinde brifing verilmesi,
- 6- Proje kapsamına alınan bölgedeki köylerde muhtarlık düzeyinde toplantılar yapılarak öncelikle yöre halkına projenin benimsetilmesi. Yöre yemekleri, konaklama, yöresel hediyelik eşya yapımı konusunda köylerin aktif şekilde projeye katılımının sağlanması için alt yapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi,
- 7- Projenin ilgili illerin sivil toplum örgütlerine tanıtılması ve bu örgütlerin projeye maddi ve manevi desteğinin sağlanması.

Öncelikli, kısa vadede gerçekleştirilmesi gereken çalışmalar

- 1- Proje kapsamındaki ören yerleri ve anıt yapıların tespit ve tescil çalışmalarının tamamlanması,
- 2- Bölgedeki taş ocaklarının yöre halkının da ihtiyacı göz önüne alınarak mümkün olduğu kadar ören yeri ve anıtlardan uzak, doğal dokuyu bozmayan yerlerde açılması; anıtlara yakın olan taş ocaklarının kapatılması,
- 3- Ören yeri ve anıtların koruma, temizlik, güçlendirme, restorasyon ve çevre düzenleme projelerinin önem durumuna göre kademeli olarak uygulamaya konması; Düzenlemesi tamamlanan ören yerine girişler, mutlaka kontrol noktası ve bilet satış yeri ile sağlanmalıdır. Aynı zamanda birer danışma fonksiyonunun yürütüleceği bu yapılarda giriş bileti, broşür, rehber, hediyelik eşya vs.'den büyük gelir sağlanacaktır.
- 4- Ziyaretçilere öncelikle verilmesi gerekli hizmetler dinlenme, yemek ve konaklama ihtiyaçlarına yönelik tesislerin kurulması, mevcut tesislerin iyileştirilmesi; Uygulama alanı içindeki köylerde yerel mimari özelliklerini koruyan evler kamulaştırılarak ya da mal sahibine kredi verilerek, otantik şekilde dekore edilip pansiyon olarak düzenlenebilir Yazılıkaya ve Ayazın köyleri bu uygulama için uygundur. Bu köylerde yöresel yemeklerin yapıldığı kır kahvesi niteliğinde

yemek ve dinlenme tesisleri yapılabilir. Vadiler arasında araç ile kat edilmesi gereken gezi güzergahı üzerinde vadilerin panoramik doğal güzelliklerinin görüldüğü noktalarda, tarihi çevreye aykırı düşmeyen, ağaç konstrüksiyonlu kır kahveleri, büfeler yapılarak ziyaretçilerin doğal güzellikleri seyrederek dinlenmesi sağlanabilir. Ayrıca, vadiler doğa sporları ile ilgilenen ziyaretçiler için de çok caziptir. Dağcılık sporu için eşsiz güzellikte alanlar vardır. Bu alanların yakın çevresinde gece de konaklamaya yönelik kamping alanları kurulabilir,

- 5- Tanıtım ve turizme yönelik, bol resimli ve açıklamalı çok dilli gezi rehberlerinin, el kitaplarının, paket gezi programlarının, broşürlerin, fotoğraf ve dia albümlerinin hazırlanarak bunların ulusal ve uluslararası turizm şirketlerine gönderilmesi,
- 6- İnternet ortamında web sitesi ve CD'ler hazırlanarak bölgenin uluslararası tanıtılması,
- 7- Turizm şirketlerine ve turist rehberlerine bölgenin tanıtılmasına yönelik turların düzenlenmesi,

Uzun vadede yapılacak çalışmalar

- 1- Bölgenin farklı dönemlere ait kültür kalıntılarının tespitine yönelik olarak alanında uzman araştırmacılar tarafından sistemli arkeolojik yüzey araştırmalarının yapılması. Bu araştırmacıların çalışmalarının maddi ve lojistik olarak desteklenmesi,
- 2- Bölgenin en önemli merkezi olan Yazılıkaya-Midas Şehri'nde tekrar arkeolojik kazıların başlatılması. Yeni kazılarda ortaya çıkacak olan kalıntıların fiziki korunması, restorasyonu ve yerinde sergilenmesi öncelikli hedef olmalıdır. Bu bağlamda kazıdan çıkacak küçük eserlerin de Yazılıkaya köyünde inşa edilecek bir müzede sergilenmesi uygun olacaktır. Bu tip müzelerin örnekleri yakın çevrede vardır. Örneğin Polatlı-Yassıhöyük Köyü Gordion Müzesi; Sivrihisar-Ballıhisar köyü-Pessinus Açık Hava Müzesi
- 3- Turizm kuşağı üzerinde yer alan yöre halkını eski eserler, bunların kültür ve turizm değerleri konusunda bilinçlendirmeye yönelik eğitim programlarının hazırlanması. Bu konu özellikle bölgede son yıllarda talana dönüşen eski eser kaçakçılığı ve definecilik faaliyetlerinin engellenmesi için çok önemlidir.

Kaynaklar

Alevsaçar, K., S. Alpsar (1985) "Seyitgazi'de Bilinmeyen Üç Yapı", Vakıflar Dergisi, XIX, 185-192.

Aydın, F. (1971) "Seyitgazi Aslanbey Köyünde Şeyh Şücüaddin Külliyesi", Vakıflar Dergisi IX , s. 201-243.

Belke, K. , N. Mersich (1990) Phrygien und Pisidien, Tabula Imperii Byzantini Z, Wien,

Berndt, D. (2002) Midasstadt in Phrygien. Mainz am Rhein.

Francovich, de G. (1990) Santuari e Tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia, Rome.

Gabriel, A. (1952) Phrygie, Exploration archéologique II, La Cité de Midas, Topographie, Le site et les fouilles, Paris.

Gabriel, A. (1965) Phrygie, Exploration archéologique IV. La Cité de Midas, Architecture, Paris.

Haspels, C. H.(1971) The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments, I:The Text; II:The Plates,Princeton,NewJersey.

Mellink, M. J. (1991) "The Native Kingdoms of Anatolia", Cambridge Ancient History, vol.III/2, s. 619-665.

Sevin, V. (1985) "Frigler", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, cilt.2, İstanbul, s. 248-274.

Sevin, V. (2003) Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İstanbul.

Sevin, V. (2001) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Ankara.

Tüfekçi Sivas, T. (1999) Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phrygia Kaya Anıtları, Eskişehir.

Tüfekçi Sivas, T. (2002) "AnaTanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phrygia (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt:1, sayı:3, s. 335-353.

Tüfekçi Sivas, T.(2002) "Geçmişten Günümüze Eskişehir", Kentimiz Eskişehir, ed. M. Erdoğan, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir, s. 88-151.

Yüksel, İ. (2002) Şifalı Frigya. Phrygia Salutaris I, Afyonkarahisar.

